

Anayasa Mahkemesi'nin Sosyal Hakların Korunmasına İlişkin Yaklaşımı^(*)

The Approach of the Constitutional Court to the Protection of Social Rights

Arş. Gör. Battal Niyazi ŞAHİN^(**)

Öz:

Sosyal devlet ilkesiyle birlikte anayasalara giren sosyal haklar, ezilen sınıf ya da kesimlerin çıkarına yönelik olan, onların sosyal-ekonomik durumlarını iyileştirmeyi hedefleyen haklardır. Bununla birlikte tarihsel olarak anayasacılık hareketlerinin daha çok siyasi haklara ve kişi hürriyetlerine yönelik olması sebebiyle sosyal hakların anayasalara girişi görece daha yakın tarihlidir. Özellikle yaşanan dünya savaşları, ekonomik buhranlar ve buna koşut olarak ilerleyen sınıf mücadeleleri, sosyal adaletin sağlandığı bir toplum talebiyle birleşmiş, bu taleplerin hukuk düzlemindeki karşılığı da sosyal hakların anayasalara girişi ile olmuştur.

Sosyal hakların anayasal düzeyde tanınmasına rağmen dava edilebilirliği konusunda önemli bir tartışma bulunmaktadır. Kimi yazarlar sosyal hakların doğrudan uygulanamayan referans ve yol gösterici haklardan olduğunu ileri sürerken kimileri ise insan haklarının bütünselliği ilkesi doğrultusunda sosyal hakların da dava edilebilir olduğu görüşündedir. Karşılaştırmalı hukuka bakıldığında sosyal hakların doğrudan korunmasına yönelik bir anlayışın bulunduğu gibi diğer hak ve özgürlüklerle ilişkilendirilerek dolaylı korunmanın sağlandığı bir yaklaşımın da olduğu görülmektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ise (AİHM), sözleşmeyi yaşayan bir belge olarak okuyarak, sosyal hakları diğer haklarla ilişkilendirerek dolaylı (yansımali) bir şekilde koruduğu kararlara imza atmıştır.

Benzer şekilde Türk Anayasa Mahkemesi (AYM) de sosyal haklara yönelik vermiş olduğu bireysel başvuru kararlarında bu yönde bir açılım sergilemiştir. Buna karşılık AYM'nin içtihatlarında problemler alanlar da bulunmaktadır. Bu çalışmada AYM'nin sosyal haklara yönelik içtihadı eleştirel bir gözle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Sosyal Devlet, Sosyal Haklar, Dava Edilebilirlik, Bireysel Başvuru, Dolaylı Koruma.

^(*) Hakem denetiminden geçmiştir.

Makalenin geliş tarihi: 12.11.2024 - Makalenin kabul tarihi: 29.05.2025.

^(**) İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi, İstanbul - Türkiye,

E-posta: bnsahin@29mayis.edu.tr,

Orcid ID: <https://orcid.org/000-0003-4839-5593>.

Abstract:

Social rights, incorporated into constitutions alongside the welfare state principle, are designed to benefit oppressed classes or groups by improving their socio-economic conditions and addressing social inequalities. However, historically, constitutional movements have primarily focused on political rights and individual freedoms, which is why the inclusion of social rights in constitutions is a relatively recent development. In particular, the world wars, economic crises, and the concurrent class struggles have merged with the demand for a society based on social justice, and these demands found their legal counterpart in the incorporation of social rights into constitutions.

Although social rights are constitutionally recognized, there remains a significant debate regarding their justiciability. Some scholars argue that social rights are non-justiciable, serving as reference or guiding principles rather than enforceable claims, while others contend that, in accordance with the principle of the indivisibility of human rights, social rights should also be justiciable. When examining comparative law, it is evident that there are approaches both directly protecting social rights and those indirectly safeguarding them by associating them with other rights and freedoms. The European Court of Human Rights (ECTHR), for instance, has interpreted the Convention as a living document, indirectly (reflexively) protecting social rights by linking them to other rights in its rulings.

Similarly, the Turkish Constitutional Court (TCC) has demonstrated a similar expansion in its individual application decisions concerning social rights. However, there are also problematic areas in the Court's jurisprudence. This study critically examines the Turkish Constitutional Court's case law regarding social rights.

Keywords:

Welfare State, Social Rights, Justiciability, Individual Application, Indirect Protection.

GİRİŞ

Sosyal devlet anlayışı, toplumsal refahı ve barışı sağlamak amacıyla devletin pozitif edimde bulunmasını zorunlu kılar. Klasik liberalizmin “jandarma devleti”, devletin ekonomik hayata müdahale etmemesi ve yalnızca insanlar arasındaki güvenliğin sağlanmasını yeterli görür. Buna karşılık sosyal devlet ilkesi, toplumsal olarak dezavantajlı grupta bulunanların yararına edimlerde bulunmayı ve buna yönelik planlama yapılmasını gerektirir. Sosyal devlet ilkesi pozitif hukuk sistemlerine çeşitli biçimlerde yansımaktadır. Doğrudan doğruya sosyal devlet ilkesinin anayasalarında yer edinilmesinin yanı sıra, planlama birimleri ve ekonomik konseylere yer verilmesi biçiminde dolaylı görünüm de bulunabilmektedir. Bununla birlikte sosyal devlet ilkesinin hukuk düzenindeki en önemli görünümünden biri sosyal ve ekonomik haklardır. Günümüzdeki birçok farklı ülkenin ve farklı hukuk sistemlerinin içerisinde kayda değer bir yer tutan sosyal haklar, önemli tarihsel mücadeleler sonucunda elde edilebilmiştir.

Sosyal haklar söz konusu olduğunda tarihsellik faktörü ayrıca önem arz etmektedir. Nitekim modern devlet yapısının ortaya çıkmaya başladığı süreç

içerisindeki temel hak mücadelesinin ana konusu siyasi ve kişi haklarına ilişkindir. Modern ulus devletlerin kuruluşu sürecinde iktidarın sınırlandırılmasına yönelik gerçekleşen anayasacılık hareketleri, özünde siyasal ve medeni haklara ilişkin bir mücadele yürütmüştür. Sosyal devlet ilkesinin ve bununla birlikte sosyal hakların gelişmesi görece daha yakın bir zamana, esasen 20. y.y'ın başlarına denk düşmektedir. Ancak belirli haklara sahip olduktan, özgürlük ve eşitlik ülküsünü ifade ettikten sonra, mevcut haklardan sadece bazı toplumsal grup ya da sınıfların faydalanmakta olduğu gerçeği, hakların sosyal boyutuna olan ihtiyacı belirgin hale getirmiştir¹.

Bununla birlikte özü gereği ezilen sınıfların korunmasını hedefleyen sosyal haklar, sınıf mücadelelerinin de önemli konu ve taleplerinden birisi olmuştur. Nitekim Tanör'e göre sosyal haklar, kapitalist toplumdaki sınıf mücadeleleri sonucunda elde edilmiştir ve bu mücadeleler açısından da önemli araçlardandır². Özellikle işçi sınıfının ekonomik, siyasi ve devrimci eylemleri, sosyal devlet ilkesi ve sosyal hakların hukuk düzleminde kabul edilebilmesi açısından başat rol oynamıştır.

Bu çalışmada Türkiye Anayasa Mahkemesi'nin (AYM) sosyal haklar kapsamındaki kararları analiz edilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın temel sorusu, sosyal hakların dava edilebilirliği açısından AYM'nin nasıl bir yaklaşıma sahip olduğudur. Çalışmada öncelikle, sosyal devlet ve sosyal haklar kavramlarına değinilecek, ardından karşılaştırmalı anayasa hukukundan faydalanılarak sosyal hakların anayasalardaki düzenlenme biçimlerine yer verilecektir. Daha sonrasında ise Türkiye açısından sosyal devlet ilkesinin ve sosyal hakların hukuk sistemimizdeki tarihsel gelişimine odaklanılacaktır. Bir sonraki bölümde ilk olarak sosyal hakların dava edilebilirliği sorunu ele alınacak, peşi sıra karşılaştırmalı hukuktaki tercihlere değinilecek ve AİHM'in sosyal hakların dolaylı korunmasına yönelik verdiği kararlar ele alınacaktır. Son bölümde ise AYM'nin norm denetimi ve bireysel başvuru yolunda verdiği sosyal haklara ilişkin kararlar eleştirel bir gözle değerlendirilecektir.

I. SOSYAL DEVLET VE SOSYAL HAK KAVRAMLARINA GENEL BAKIŞ

Gözübüyük'e göre sosyal devlet, “vatandaşların sosyal durumlarını iyileştirmeyi, onlara belirli bir yaşayış düzeni sağlamayı, onları sosyal güvenliğe kavuşturmayı ödev bilen devlet” olarak tanımlanmaktadır³. Sosyal'a göre de sosyal devlet, “vatandaşlarının sosyal durumlarıyla, refahlarıyla ilgilenen, onlara

¹ Özge Yücel Dericiler, Sosyal Haklar ve İnsan Hakları Hukuku Çerçevesinde Devletin Yükümlülükleri, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 19-20.

² Bülent Tanör, Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2022, s. 88.

³ A. Şeref Gözübüyük, Anayasa Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara, 2003, s. 148.

asgari bir yaşama düzeyi sağlamayı ödev bilen devlet”tir⁴. AYM’ye göre sosyal devlet olmanın kimi ilkeleri bulunmaktadır. Bunlar arasında kişi ile toplum ve sermaye ile emek arasındaki dengenin sağlanması, çalışanların insanca yaşaması, çalışma yaşamının istikrarlı gelişimi, çalışanların korunması, işsizliğin önlenmesi ve milli gelirin adaletli şekilde dağıtılması için çaba gösterilmesi ve sosyal adalet ve sosyal güvenliğin sağlanması gibi şartlar yer almaktadır⁵.

Sosyal hakların tanımı açısından literatürde önemli farklılıklar bulunsa da bu tanımların ortak keşişim alanı, sosyal hakların niteliği gereği toplumsal olarak güçsüz konumda bulunan sınıf ve kesimleri doğrudan ilgilendirdiğine yöneliktir. Nitekim Bulut’a göre sosyal haklar, insan onuruna yaraşır biçimde hayatlarını sürdürebilmeleri zor olan kesimler için, devletin ya önlem olarak ya da doğrudan pozitif bir edimde bulunarak gerçekleştirdiği ve toplumda gelir eşitsizliğinden kaynaklanan sorunları ortadan kaldırmayı hedefleyen haklardır⁶. Gülmez’e göre de sosyal haklar, ekonomik zayıflığı nedeni ile dışlanan sosyal sınıflara yöneliktir ve amacı da ekonomik ve sosyal adaleti gerçekleştirmektir⁷. Tanör’e göre ise sosyal haklar, eşitsizliklere tepki olarak doğan ve amacı sosyal eşitliği sağlamak olan haklardır⁸. Kaboğlu sosyal hakları, sosyal hukuk devleti çerçevesinde eşitsizlikleri giderme hedefine yönelik olarak devletin, toplumun zayıf kesimlerine insan onuruna yakışan bir yaşam sağlamak için önlemler almak veya doğrudan bu yönde adım atmak şeklindeki pozitif müdahalesiyle gerçekleşen haklar olarak tanımlamaktadır⁹.

Sosyal devlet ilkesinin doğumuna sebep olan hususlara değinmek gerekirse bu noktada göze çarpan ilk husus sosyal güvenlik sistemlerinin kurulmasına yönelik adımlardır. Özellikle sanayileşme aşamasında işçi sınıfının haklarının korunması için ilk olarak uygulanan Bismarck modeli sosyal güvenlik sistemi ile; tüm İngiltere vatandaşlarının sosyal güvenlik kapsamına alınması, Ulusal Sağlık Hizmeti ağının oluşturulması ve tam istihdamın sağlanmasını temel alan Beveridge sistemi bu noktada önem arz etmektedir¹⁰.

⁴ Mümtaz Soysal, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Yedinci Baskı, Gerçek Yayınevi, Ocak 1987, s. 231.

⁵ AYM, E: 1963/336, K: 1967/29, T. 26-27.09.1967; E: 1984/9, K: 1985/4, T. 18.02.1985; E: 1986/16, K: 1986/25, T. 21.10.1986; E: 1988/19, K: 1988/33, T. 26.10.1988.

⁶ Nihat Bulut, Sosyal Haklar, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 62.

⁷ Mesut Gülmez, “İnsan Hakları Olarak Sosyal Haklar ve Sosyal Haksızlıklar”, Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Kitabı, Belediye-İş Sendikası Yayını, Ankara, 2009, s. 7.

⁸ Tanör, s. 92.

⁹ İbrahim Ö. Kaboğlu, Özgürlükler Hukuku: İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı, Afa Yayınları, İstanbul, 1999, s. 461.

¹⁰ Zeynep Özmen “Avrupa’da Sosyal Güvenlik Sisteminin Finansmanı: Farklı Refah Devletleri Üzerine Bir İnceleme”, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(2), ss. 600-620, s. 602-607.

Sosyal hakların anayasalara girişi açısından ilk tarihin ise 1793 Fransız Anayasası'nın başına eklenen ikinci İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi¹¹ ile 1848 tarihli Fransız Anayasası olduğu söylenmiştir¹². Gerçekten de 1848 tarihli Fransız Anayasasının özellikle 13. maddesinde düzenlenen “parasız ilk öğrenim, meslek eğitimi, patron ve işçi ilişkilerinde eşitliğin sağlanması, yardım ve kredi müesseselerinin kurulmasını teşvik gibi yollardan çalışmanın ve çalışanların korunması, toplumun kimsesiz çocuklarla geçim imkanlarından yoksun sakatlara ve ihtiyarlara yardım edeceği” gibi hususlar sosyal hak tanımını içerisine rahatlıkla girebilecektir. 1848 Fransız Anayasası ile ilk defa birey, soyut bir düzlemde değil, toplum içinde karşılıklı ilişki içerisinde bulunan ve bunu da gruplar veya örgütler aracılığıyla gerçekleştiren bir biçimde ele alınmıştır¹³. Yine de sosyal hakların dünya çapında ve sistematik bir biçimde anayasalarda yer almaya başladığı dönemin II. Dünya Savaşı sonrası süreç olduğunu belirtmekte fayda vardır¹⁴. II. Dünya Savaşı'nın ardından sosyal devlet anlayışının gelişmesi ile birlikte sosyal hak kavramı da büyük bir önem kazanmıştır. Sosyal hak anlayışının gelişimindeki temel itici faktörün bu dönemin ekonomik anlayışı olduğu söylenebilir. 1980 sonrası tüm dünyaya hâkim olan neo-liberal ekonomi politikalarının aksine, devletin ekonomiye sıklıkla müdahale ettiği, ekonomik sınıfları gereği zayıf konumda olan kesimler lehine girişimlerde bulunduğu, işsizliği ve enflasyonu önlemek için kalkınma planları yaptığı Keynesyen ekonomik modeli¹⁵, sosyal hakların anayasal düzeyde korunmasına yol açan sebeplerden birisi olmuştur.

II. KARŞILAŞTIRMALI HUKUKTA SOSYAL DEVLET VE SOSYAL HAKLARIN GELİŞİMİNİN KISA TARİHİ

Yukarıda bahsedilen 1848 tarihli Fransız Anayasası'nın istisnai durumu bir kenara bırakılırsa sosyal hakların anayasalara girişi 20. y.y'da yaşanmıştır. Bu açıdan ilk kırılmanın 1917 tarihli Meksika Anayasası olduğunu belirtmek gerekir¹⁶. Meksika'daki yoksul köylü hareketinin ve sınıfsal mücadelelerin sonucunda yaşanan devrimi takiben yapılan Meksika Anayasası'nda çalışan kadın ve çocukların korunması ve çalışma şartlarının düzenlenmesi, dinlenme

¹¹ Kemal Gözler, İnsan Hakları Hukuku, Ekin Basım Yayın, Bursa, 2020, s. 137.

¹² Münci Kapani, Kamu Hürriyetleri, 8. Baskı, Yetkin Yayınları, 2019, s. 53-54.

¹³ Mehmet Akad / Bihterin Vural Dinçkol/ Nihat Bulut, Genel Kamu Hukuku, 20. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, s. 290.

¹⁴ Sibel Dengiz, Sosyal Hakların Tarihsel Gelişimi: Düşünsel Temelleri ve Pozitif Hukuka Aktarılması, Platon Hukuk, İstanbul, 2023, s. 57.

¹⁵ Keynes'in görüşleri doğrultusunda oluşan ekonomi politikalarının analizi için bkz. Taner Timur, Küreselleşme ve Demokrasi Krizi, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 10 vd.

¹⁶ Meksika Devrimi hakkında tarihsel bir analiz için bkz. Stuart Easterling, Meksika Devrimi, Yordam Kitap, İstanbul, 2023.

hakkı, asgari ücret, işveren tarafından işçilere sağlık şartlarına uygun konut sağlanması, sendika hürriyeti ve grev hakkı, işçi sigortaları ile üretim ve tüketim kooperatifleri tarafından korunma ve yardım hakkı gibi haklar güvence altına alınmıştır¹⁷. 1919 Alman Cumhuriyeti (Weimar) Anayasası'nın 151. maddesi ekonomik hayatın, adalet esaslarına göre ve herkese insanlığa yaraşır bir yaşama tarzı sağlayacak şekilde düzenleneceği belirtilmiştir¹⁸. 1921 tarihli Polonya Anayasası'nda ise emeğin devletin koruması altında olduğu söylenerek, sosyal güvenlik hakkı, 15 yaşından küçük çocukların çalışmasının yasaklanması, kadınlar ve genç işçiler için gece çalışma yasağı ve zorunlu ilk öğretim gibi sosyal hak niteliğini haiz hükümlere yer verilmiştir¹⁹. 1936 tarihli Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Anayasası da sosyal haklar açısından geniş bir kataloğa sahiptir. SSCB Anayasası'nın "yurttaşların temel hak ve görevleri" başlığıyla düzenlenen 10. bölümünde; çalışma hakkı, dinlenme ve serbest zaman hakkı, tatil hakkı, bakım hakkı, eğitim hakkı, sosyal sigorta hakkı, sendika kurma hakkı ve konut hakkı gibi haklar sayılmıştır. 1977 tarihli Sovyetler Birliği Anayasası ise bu hakların yanı sıra sağlık hakkı, boş zaman hakkı, kültürel faaliyetlerden yararlanma hakkı ve yardım alma hakkı gibi sosyal hak niteliğini haiz hakları bünyesinde taşımaktadır²⁰.

II. Dünya Savaşı'nın ardından ise sosyal hakların anayasal düzlemde kabul edilişi dünya genelinde yayılma başlamıştır²¹. Tanör/Yüzbaşıoğlu'na göre bu duruma yol açan sebepler, emekçi sınıfın mücadeleleri, sosyalist hareketin gelişmesi, daha sonra 1917 Bolşevik devriminin etkileri ya da yarattığı ürküntüdür²². Bununla bağlantılı olan sebeplerden bir diğeri, 1940-1990 yılları arasında süren soğuk savaşın temel çatışma alanlarından birisinin sosyal hak politikaları olmasıdır²³. Nitekim 1946 tarihli Fransız Anayasası ve 1948 İtalyan Anayasası'nda devletin açıkça sosyal devlet niteliğini taşıdığı belirtilmekte ve sosyal haklar lehine önemli düzenlemelere yer verilmektedir²⁴. 1958 tarihli Fransa Anayasası'nın başlangıç kısmında da Fransa'nın; bölünmez, laik, demokratik sosyal bir Cumhuriyet olduğu belirtilmiştir. Bonn Anayasası'nda da Almanya Federal Cumhuriyeti'nin demokratik ve sosyal bir Federal Devlet

¹⁷ Dengiz, s. 59.

¹⁸ Kapani, s. 55-56.

¹⁹ Dengiz, s. 66.

²⁰ Anayasa'nın Türkçe çevirisi için bkz. SSCB Çözülüşe Giren Anayasa Program Tüzük, Yazılma Yayınevi, İstanbul, 2008.

²¹ Serkan Yolcu, Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması, Seçkin Yayıncılık, 2023, s. 27.

²² Bülent Tanör / Necmi Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 101.

²³ Yolcu, s. 39.

²⁴ Dengiz, s. 68.

olduğu düzenleme altına alınmıştır. Buna karşılık Bonn Anayasası'nda sosyal haklar sayılmış değildir. Dengiz'in de haklı olarak belirttiği üzere bu nokta anlaşılabilirdir çünkü Bonn Anayasası bir federe devletler anayasasıdır ve federe devletlerin anayasalarında sosyal ve ekonomik haklar bulunmaktadır²⁵.

III. TÜRKİYE'DE SOSYAL DEVLET VE SOSYAL HAKLARIN GELİŞİMİ

Bu bölümde sosyal devlet ilkesini ve sosyal hakları kapsamlı bir şekilde ilk kez düzenlemesi sebebiyle 1961 Anayasası ve kimi önemli farklılıklarla beraber bu yaklaşımı devam ettirmesi nedeniyle 1982 Anayasası karşılaştırmalı bir biçimde ele alınacaktır. Nitekim 1924 Anayasası'nın 87. maddesinde düzenlenen “devlet okullarında parasız ilköğretim hakkı” ile 70. maddesinde düzenlenen “çalışma hakkının” sosyal haklar kapsamında yer aldığı ileri sürülebilecekse²⁶ de; 1924 Anayasası'nın haklara yönelik genel yaklaşımı sosyal değil liberaldir²⁷. Bu sebeple ilgili bölümde incelemeye 1961 Anayasası ile başlanacaktır.

A. 1961 Anayasası

Ülkemizde sosyal devlet ilkesinin ve sosyal hakların gelişimi, yukarıda kısaca izah edilen tarihsel süreçlere paralel bir biçimde ilerlemiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında anayasalarında önemli bir yer edinen sosyal devlet ilkesi, Türkiye'de de 1961 Anayasası ile ilk defa anayasal düzeyde tanınır olmuştur.

1961 Anayasası'nın “Temel haklar ve ödevler” başlıklı ikinci kısmının üçüncü bölümünde “Sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler” düzenlenmiştir. Böylelikle “sosyal hak” kavramı ilk defa anayasalarımıza açık bir şekilde girmiştir. İlgili bölümde; ailenin korunması, mülkiyet hakkı, toprağı olmayan çiftçilere toprak verilmesi, çalışma hakkı, çocuk, genç ve kadınların çalışma şartları açısından özel olarak korunması, ücretsiz ilköğretim hakkı, adil ücretin sağlanması, sendika hakkı, toplu sözleşme hakkı, sağlık hakkı, konut hakkı, eğitim araç gereçlerinin devlet tarafından karşılanması, dinlenme hakkı, grev hakkı, sosyal güvenlik hakkı, tarım ve çiftçinin korunması gibi önemli sosyal haklara yer verilmiştir. Bunun yanı sıra Anayasa'nın 2. maddesinde de Türkiye Cumhuriyeti'nin insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere

²⁵ Dengiz, s. 72. Esping-Anderson tarafından sınıflandırılan “liberal refah devleti”, “muhafazakâr refah devleti” “İskandinav refah devleti” modelleri hakkında detaylı inceleme için bkz. Buğra Yıldırım, Fatih Şahin, “Esping-Andersen'in Refah Devleti Sınıflandırması ve Makro Sosyal Hizmet Uygulamaları Temelinde Türkiye'nin Konumu”. OPUS International Journal of Society Researches, 11(18), ss. 2525-2554.

²⁶ Bkz. Yolcu, s. 281.

²⁷ Bkz. Bülent Tanör, Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 311.

dayanan, millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devleti olduğu düzenlenmiştir. Özgürlüğün esas sınırlamanın istisna olduğunu anlayışıyla düzenlenen 1961 Anayasası, bunun yanı sıra devlete temel hak ve hürriyetleri sınırlayan siyasi, iktisadi ve sosyal bütün engelleri kaldırma ve insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlama görevini yüklemiştir (m. 10).

1961 Anayasası'nı yapan asli kurucu iktidar, sosyal devlet ile sosyalizm arasındaki farklılığı da vurgulama gereği duymuştur²⁸:

*“Ancak bir kere daha belirtmek gerekir ki, sosyal hakları tanımak, bazılarının yanlış olarak ifade ettiği gibi, asla sosyalizmi kabul etmek manasına gelmez. Bugün sosyalizmle hiçbir ilgisi olmayan memleketlerde dahi hem sosyal devlet mefhumu benimsenmiş ve hem de sosyal haklar tanınmıştır. Sosyal haklar, iktisadî bir doktrinin değil, her şeyden önce hümanizmin ve insanlığın adalet duygusunun mahsulüdür; fert haysiyetine hürmetin ve ferdi mukaddes bir varlık olarak kabul etmenin mantıkî ve hatta kaçınılmaz neticesidir.”*²⁹

1961 Anayasası toplumdaki sınıfsal eşitsizliklerin farkında olup, devletin bu eşitsizliklerin etkisini azaltmaya yönelik pozitif edimde bulunmasını amaçlamıştır. Özbudun'a göre 1961 Anayasası, adalet ve barış söz konusu ise devlet müdahalesini meşru ve gerekli görür³⁰. Nitekim Anayasa'nın ikinci kısmının üçüncü bölümünün gerekçesinde de benzer tespitlere yer verilmiş ve “çağımızın sosyal ve ekonomik açıdan karmaşık bir düzene sahip olduğu bu yüzden ekonomik ve de sosyal olarak güçsüz durumda olan kişileri korumanın ve bu kişilerin maddi ve manevi varlığını geliştirmesine imkan tanımının temel hak ve özgürlükler listesine klasik hakların yanında sosyal hakların eklenmesiyle sağlanacağı ve devletten hizmet beklemenin, engelleri kaldırmasını istemenin sosyal bir hak olduğu” belirtilmiştir. 1961 Anayasası'nı yapan

²⁸ Nitekim gerek Anayasa'nın yapım sürecinde gerekse de sonrasında Anayasa'nın sosyalizme açık olup olmadığı konusunda bir tartışma sürmüştür. Anayasasının yapım sürecinde de bulunan Soysal, “Sosyal'i zorla kabul ettirdik. Ama biz, biraz sosyalist olsun istiyorduk. Ama değil. Biraz daha radikal olabilirdi.” demiştir. bkz. Mümtaz Soysal'a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları: 32, Ankara, 2009, s. 70. Anayasa'nın kabulünün ardından ise özellikle sol çevrelerde, Anayasa'nın sosyalizme açık olduğu konusunda bir tutum görülmektedir. Bu konuda detaylı bir analiz için bkz. Behice Boran, Türkiye ve Sosyalizm Sorunları, Yordam Kitap, 2016, ss. 311-335. Benzer yönde Soysal da Anayasa'nın ileriye açık bir anayasa olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Mümtaz Soysal, “Anayasayı Sosyalistçe Korumak”, Emek, 19 Mayıs 1969, Sayı: 2, 5, akt. Yaşar Özkandaş, 'Mümtaz Soysal: Mülkiyeli Bir Aydının Bakış Açısıyla Türk Siyasal Yaşamının Güncesi', Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 71 (2022), 218-232, s. 224.

²⁹ Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi Cilt: 2, Sayı: 35.

³⁰ Ergün Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, 15. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2014, s. 43-44.

asli kurucu iktidarın, klasik liberal hakların kullanımının ancak sosyal adaletin belirli ölçülerde sağlandığı bir toplumsal sistemde korunabileceği görüşünde olduğunu ifade etmek gerekir. Nitekim bölümün genel gerekçesinde de “Daha fazla özgürlüğün ancak, sosyal ve ekonomik anlamda zayıf olan kişileri ve grupları korumak ve bu gruplara klasik kişi hak ve özgürlüklerinin yanında sosyal ve ekonomik haklar tanımakla mümkün olabileceği” belirtilmiştir. 1961 Anayasası'nın yapım sürecindeki anayasanın tümü üzerindeki görüşmeler sırasında, gerekse madde görüşmelerinde, üzerlerinde en çok durulan ilkelerin “sosyal devlet”, “sosyal adalet” ve “çalışma ilkesi” olduğu ifade edilmiştir³¹. Nitekim 1961 Anayasası, devleti sadece hürriyetlerin bekçisi konumuna indirgeyen klasik liberal bakış açısından farklı bir anlayışla oluşturulmuştur. Devlet artık iktisadi ve sosyal hayata müdahale göreviyle de yükümlüdür. İktisadî, sosyal ve kültürel kalkınma amacıyla Anayasa'da Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması öngörülmüştür (m. 41 ve 129). Tüm bu tespitlerle birlikte Anayasa'nın 63. maddesinde Devlet'in, iktisadî ve sosyal amaçlara ulaşma ödevlerini, ancak iktisadî gelişme ile malî kaynaklarının yeterliği ölçüsünde yerine getireceği şeklinde bir düzenlemeye yer verdiğini de belirtmek gerekir.

B. 1982 Anayasası

12 Eylül askeri darbesinin ardından hazırlanan 1982 Anayasası'ndaki sosyal hakların düzenleme biçimi, 1961 Anayasası ile benzerlik içermekle birlikte, sosyal haklara yaklaşım açısından önemli farklılıkları da bünyesinde barındırmaktadır. Bu bölümün temel sorusu her iki Anayasa arasındaki farklılıkların ne olduğu ve bu farklılıkların nereden kaynaklandığına ilişkindir.

1982 Anayasası da 1961 Anayasası'na benzer şekilde sosyal devlet ilkesini, devletin temel nitelikleri arasında görmüştür. Anayasa'nın 5. maddesinde devlete yüklenen temel amaç ve görevler arasında “kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak; kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlandıran siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamak” bulunmaktadır. Bununla birlikte 1982 Anayasası'nın 5. maddesine karşılık gelen 1961 Anayasası'nın 12. maddesinde, devletin, kişinin hak ve özgürlüklerini sosyal adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak şekilde sınırlandıran engelleri kaldırmakla yükümlü

³¹ Mehmet Utku Öztürk, 1961 Kurucu Meclisi, On İki Levha Yayıncılık, 2012, s. 58. Hatta öyle ki komisyon görüşmelerinde “sosyal” kelimesinin “içeride bazı çevreler, dışarıda ise dostlarımız tarafından Türkiye'nin rejimi açısından yanlış anlaşılmalara sebep olabileceği” ifade edilmiştir. Bkz. Mümtaz Soysal, Temeldeki Kavga: Sosyal Devlet, YÖN Dergisi, 20 Aralık 1961. Yazıya internet üzerinden erişmek için bkz. <https://www.tolgasinir.net/post/mumtazsoysal> (Erişim Tarihi: 10.11.2024).

olduğu düzenlenmesine rağmen; 1982 Anayasası'nın 5. maddesinde sosyal adalet kavramından söz edilmemiş, bunun yerine sadece adalet kavramından söz edilmiştir³². Böylelikle yukarıda da bahsedildiği üzere 1961 Anayasası'nı yapan kurucu iktidarın kimi kesimlerinden gelen sosyal adalet terimine ilişkin "hassasiyetlerin", 1982 Anayasası yapımında karşılık bulduğu ileri sürülebilecektir³³.

1982 Anayasası'nın 5. maddesi ile bir diğer farklılık 1961 Anayasası'nın 10. maddesi arasındadır. 1961 Anayasası'ndaki vurgu çok daha belirgindir: "Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir.

Devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzuru, sosyal adâlet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşamayacak surette sınırlayan siyasî, iktisadî ve sosyal bütün engelleri kaldırır; insanın maddî ve mânevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar." Buna karşılık 1982 Anayasası, "hazırlamaya çalışmak" ibaresini kullanmıştır. Bu farklılığın 1961 Anayasası'na kıyasla utangaç ve 1982 Anayasası'nın sosyal karakterini azaltan bir düzenleme olduğu ifade edilmiştir³⁴. Benzer bir vurgu farkı, ücretlerde adalet sağlanmasına ilişkindir. 1961 Anayasası devlete yüklenen görev "çalışanların, yaptıkları işe uygun ve insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlamalarına elverişli adâletli bir ücret elde etmeleri" iken; 1982 Anayasası'ndaki ifadenin ağırlığı bir hayli azaltılmıştır: çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri ve diğer sosyal yardımlardan yararlanmaları³⁵.

1961 ve 1982 Anayasaları arasındaki bir diğer ayrılık, mülkiyet hakkının Anayasa'daki yerine ilişkindir. Mülkiyet hakkı 1961 Anayasası'nda "sosyal haklar" kısmında düzenlenirken 1982 Anayasası'nda "klasik haklar" kısmında düzenlenmiştir. Kolektif haklar söz konusu olduğunda da iki Anayasa arasında farklılıklar bulunmaktadır. Toplu iş sözleşmesi hakkı 1961 Anayasası'nda işçilere sosyal ve ekonomik durumlarını korumak için tanınmıştır. 1982 Anayasası'nda ise bu hakkın işçi ve "işverenin" karşılıklı olarak çalışma koşullarını ve sosyal durumlarını düzeltmek amacını taşıdığı belirtilmiştir. 1961 Anayasası'ndaki esas vurgu zayıf durumda olan işçilere ilişkinken 1982 Anayasası'nda durum işçi-işveren arasında pazarlığa çevrilmiştir³⁶.

³² Şükran Ertürk, İş İlişkilerinde Temel Haklar, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 31.

³³ Bkz. Soysal, Temeldeki Kavgalar.

³⁴ Bülent Tanör / Necmi Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, 7. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 89.

³⁵ Cem Eroğul, Anatüzeve Giriş, İmaj Yayıncılık, 2000, s. 324.

³⁶ Dengiz, s. 67.

Kolektif haklar arasında önemli bir yer tutan grev hakkı açısından da iki Anayasa arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. 1961 Anayasası grevi, sadece işçiler açısından değil memurlar açısından da tanıdığı 1982 Anayasası grev hakkını salt işçilere özgü kılmıştır. 1961 Anayasası, işçilerin, işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadî ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla toplu sözleşme ve grev haklarına sahip olduğunu belirtmiştir. Buna karşılık 1982 Anayasası, toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması halinde işçiler grev hakkına sahip olduğunu belirterek grevi ancak toplu iş sözleşmesi sırasındaki uyuşmazlık halinde kullanılabilir kılmıştır. Ayrıca grev hakkı ve lokavtın iyi niyet kurallarına aykırı tarzda, toplum zararına ve milli serveti tahrip edecek şekilde kullanılmayacağı da belirtilmiştir. Bu düzenlemenin, kapsamı belirsiz ve soyut kriterlere dayanması sebebiyle, Anayasa'da yer almasının uygun olmadığı haklı olarak ifade edilmektedir³⁷. 1982 Anayasası'nın ilk halinde siyasi amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler yapılamayacağı belirtilmiştir³⁸. Lokavt, 1961 Anayasası'nda kendisine yer bulamazken 1982 Anayasası'nda yer edinebilmiştir. Üstelik 1982 Anayasası'nda grev ve lokavt kavramları adeta birleşik bir şekilde kullanılmıştır. Kaboğlu'na göre lokavtın anayasal bir kurum haline getirilmesi grev hakkının kullanılmasını olumsuz yönde etkilemektedir³⁹. Tüm bu farklılıklar doğrultusunda Tanör, 1982 Anayasası'nda yapılan düzenlemelerin kolektif haklara karşı duyulan tedirginliği gösterdiğini ifade etmektedir⁴⁰.

1982 Anayasası'nın ilk halinin 91. maddesi ile sosyal ve ekonomik hakları, kanunlara göre daha az güvenceli olan kanun hükmünde kararname rejimine açmış olması da sosyal haklar açısından bir geriye gidiş olarak değerlendirilmiştir⁴¹. Belirtmek gerekir ki bu yöndeki bir eğilim, 2017 Anayasa değişikliği ile getirilen Cumhurbaşkanlığı kararnameleri (CBK) eliyle sürdü-

³⁷ Çifter'den akt. Evra Çetin, 1982 Anayasası'nda Sosyal Haklar ve Avrupa Sosyal Şartı'na Dair Spesifik Sorunlar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 153.

³⁸ İlgili madde 2010 yılında yapılan halkoylaması neticesinde Anayasa'dan çıkarılmıştır. Buna rağmen 2010 Anayasa değişikliği ile Anayasa'dan çıkarılan "siyasi saikle grev" yasağına uygun bir mevzuata halen sahip olmadığımız da söylenmelidir. Bkz. Ahmet Mert Duygun, 'Kamu Görevlilerinin Politik Grev Hakkına İlişkin Anayasa Mahkemesi Kararlarının Değerlendirilmesi', Hukuk Defterleri Dergisi, Sayı: 9, 2017.

³⁹ Kaboğlu, s. 483.

⁴⁰ Bülent Tanör, İki Anayasa (1961-1982), On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 142.

⁴¹ Tolga Şirin, 'Bir İhtimal Daha Var O da Ölmek mi Dersin? (Sosyal İnsan Haklarının Anayasa Şikayeti Yoluyla Dava Edilebilirliği Lehine Tezler ve Öneriler', Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu VI Bildirgeler, Petrol-İş Yayını: 119, İstanbul, 2014, s. 342.

rülmektedir. Nitekim Anayasa'nın 104. maddesinde, CBK ile düzenlenemeyecek alanlar arasında yalnızca, kişi hakları ve siyasal haklar gösterilmiştir. Bununla birlikte bölümde yer alan haklar bakımından düzenleme yapılmasının mümkünken sınırlanması bakımından Anayasa'nın 13. maddesi uyarınca kanunla düzenleme yapılması gerektiği de öğretide vurgulanmıştır⁴².

1982 Anayasası da 1961 Anayasası'na benzer şekilde devletin, sosyal ve ekonomik alanlardaki görevlerini, malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getireceğini düzenlemiştir. Tanör ve Yüzbaşıoğlu'na göre bu yöndeki bir düzenleme devletin sorumluluğunun mali kaynaklarının yeterliliği ile sınırlanması, üzerine düşen ödevi yapamaması nedeniyle sürekli anayasa ihlali iddialarıyla karşı karşıya kalmaması bakımından gereklidir⁴³. Buna karşılık aynı düzenlemenin devlet organları tarafından sosyal hakların ihmal edilmesi açısından bir mazeret olarak da düşünülmemesi gerektiği de vurgulanmaktadır⁴⁴. Son olarak belirtmek gerekir ki mali kaynakların yeterliliği ölçüsünde yerine getirme ilkesi, pozitif edim gerektiren sosyal haklara ilişkindir. Devletin görevi niteliğinde olmayan ve daha çok devletin "karışmama yükümlülüğü" altında olduğu haklar (grev, ücretli izin, sendika kurma hakkı vb.) açısından bu yöndeki bir kıstasın geçerli olamayacağı açıktır.

1982 Anayasası, 1961 Anayasası'na benzer şekilde sosyal hakları tanımış ve önemli güvencelere bağlamış olsa da yukarıda izah edildiği şekilde, sosyal haklar açısından bir geriye gidişi temsil etmektedir. Özellikle çalışma hayatına ilişkin olan (grev, sendika, toplu iş sözleşmesi vb.) sosyal haklar açısından özel bir hassasiyetin olduğu ortadadır. Bu durum esasen 1982 Anayasası'nı yapan asli kurucu iktidarın temel gagesinden ve dönemin toplumsal koşullarından kaynaklanmıştır. Anayasa hukuku literatüründe sıklıkla vurgulandığı üzere 1961 Anayasası'nın özgürlüğe önem veren yapısının aksine 1982 Anayasası, özgürlük karşısında devlet otoritesini öncelemektedir⁴⁵. 1982 Anayasası'nın özgürlük-otorite dengesinde açıkça otoriteyi tercih etmesi,

⁴² Fazıl Sağlam, 'Kanun Hükmünde Kararname Çıkarma Yetkisinin Sınırları, Uygulamanın Yaygınlaşmasından Doğabilecek Sorunlar', Anayasa Yargısı, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, 1984, s. 268-269. Nitekim AYM'nin, huzur hakkı, emeklilik ve yaşlılık aylıkları, ücret, mali ve sosyal hak, ek ödeme, ikramiye ve fazla mesai ücreti, sözleşme ücreti, tazminat ödenmesi ve çevre, imar ve yapılaşma gibi konularda CBK ile düzenleme yasağı kapsamında vermiş olduğu iptal kararları bulunmaktadır. Bkz. Taylan Barın / Muhammet Tayyib Uslu, 'Anayasa Mahkemesi'nin İptal Kararlarının Yürürlüğünün Ertelenmesi ve Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Görünümü', Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Sayı: 59, Temmuz 2024, s. 64. Bununla birlikte AYM'nin önceki tarihli kararında, toplu sözleşme hakkının KHK ile sınırlandırılmasında anayasal bir sorun tespit etmediğini de vurgulamak gerekmektedir. Bkz. Korkut Kanadoğlu / Ahmet Mert Duygun, Anayasa Hukukunun Genel Esasları, Güncellenmiş 3. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, 2023, s. 464.

⁴³ Tanör / Yüzbaşıoğlu, s. 168.

⁴⁴ Çetin, s. 178.

⁴⁵ Özbudun, s. 62.

sosyal haklar açısından da benzer bir durumun yaşanmasına sebep olmuştur. Anayasa'da yıllar içerisinde yapılan değişiklikler, otorite ağırlığının giderilmesi konusunda önemli adımlar olsa da devlet otoritesini sağlama gayesinin kalıntıları hala izlerini sürdürmektedir.

IV. SOSYAL HAKLARIN DAVA EDİLEBİLİRLİĞİ

Bu bölümde temel olarak sosyal hakların anayasa yargısı açısından konumu karşılaştırmalı hukuktan faydalanılarak açıklanmaya çalışılacaktır. Bu amaçla sosyal hakların AİHM içtihatlarında nasıl bir yer edindiği ele alınacaktır.

A. Karşılaştırmalı Hukukta Sosyal Hakların Dava Edilebilirliği

Dava edilebilirlik kavramı, bir hakkın yargı organları ya da benzer bir işlevi yerine getiren diğer organların incelemesine konu edinilebilmesi anlamına gelmektedir⁴⁶. Sosyal hakların niteliği gereği dava edilebilir olup olmadığı anayasa hukuku literatüründe farklı yaklaşımlara konu olmuştur. Özellikle pozitif edim gerektiren biçimdeki sosyal hakların dava edilebilmesinin ya da mahkemeler aracılığıyla devletin bu ödevini yerine getirip getirmediğini denetlemesi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Öğreti ve uygulamada sosyal haklar birer program hüküm olduğu ve doğrudan uygulanmaktansa yorum yaparken kullanılabilir referanslar olduğu belirtilmiştir⁴⁷. Ayrıca sosyal ve ekonomik sorunlarla ilgili kararların siyasi organlara bırakılması gerektiği ve sosyal hakların yargısal icrasıyla birlikte demokratik bir meşruluk sorunu ortaya çıktığı da ileri sürülmüştür⁴⁸. Buna karşılık peşinen sosyal hakların dava edilemez olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Yolcu'ya göre de günümüzde sosyal hakların dava edilemez olduğunu ve mahkemelerin sosyal hak sorunlarına karışmaması gerektiğini ileri sürmek mümkün değildir⁴⁹. Doğan/Çelik'e göre de denetim organları aracılığıyla içeriği belirsiz hakların somutlaştırılmasıyla, hakların korunması sağlanmakta; salt kuvvetler ayrılığı ilkesi ileri sürülerek dava edilebilme hususunun tanınmaması görüşü ise temel hakların korunmasına zarar vermektedir⁵⁰. Üstelik Şirin'e göre bu yönde ki bir sav, anakronik bir niteliktedir ve yargı erki de, tıpkı yasama organları gibi egemenlik yetkisini kullanmaktadır⁵¹. Kethüda'ya göre ise klasik haklar

⁴⁶ Bülent Algan, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 143-144.

⁴⁷ Sosyal Haklar, Tolga Şirin / Can Yalçın Armutcuoğlu (der.), Tekin Yayınevi, 2022, s. 11.

⁴⁸ Yolcu, s. 117.

⁴⁹ Yolcu, s. 387.

⁵⁰ Eda Doğan / Seydi Çelik, Sosyal Hakların Dava Edilebilirliği Üzerine İnceleme, Journal of Law (JL), Cilt: 2, Sayı: 2, 2018, ss. 17-36, s. 27.

⁵¹ Şirin, s. 343.

da muğlaklık kriterinden muaf değildir ve içerikleri, yargısal pratiklerle anlam bulmaktadır⁵².

Karşılaştırmalı hukuk açısından bakıldığında ise sosyal hakların doğrudan korunmasını açıkça zikreden Güney Afrika ve Kolombiya anayasaları örnek verilebilecektir⁵³. Bununla birlikte sosyal haklar, dolaylı koruma yoluyla da korunabilmektedir. Dolaylı koruma, eşitlik, insan onuru, adil yargılanma gibi klasik hakların yorumlanması yoluyla gerçekleştirilebileceği gibi, doğrudan sosyal hak niteliğini haiz olmasa dahi sosyal haklarla ilişkilendirilebilen diğer haklar dolayımıyla gerçekleştirilebilmektedir. Bu dolaylı korumanın Kanada, ABD, Birleşik Krallık ve Almanya’da uygulandığı ifade edilmiştir⁵⁴. Benzer bir korumanın AİHM içtihatlarında da sergilendiği aşağıda gösterilecektir.

Nepal Anayasa Mahkemesi, *Prem Bahadur Khadka* davasında çalışma hakkını onurlu yaşama hakkının temeli olarak yorumlamış ve bunu eşitlik hakkı, dokunulmazlığın ve ırk ayrımcılığının önlenmesine ilişkin hak, çevre ve sağlık hakkı, eğitim ve kültür hakkı, kadın hakları, sosyal adalet hakkı ve çocuk hakları gibi birçok hakla ilişkilendirmiştir⁵⁵. Üstelik Yüksek Mahkeme, sosyal haklara ilişkin bir ihlalin kanundan kaynaklandığı durumda eksikliği gidermek için yol gösterici özellikte yönerge niteliğinde kararlar da vermiştir⁵⁶.

Sosyal hakların doğrudan korunması açısından bir diğer örnek Hindistan’dan verilebilecektir. Hindistan Anayasası’nın üçüncü bölümünde yol gösterici ilkeler olarak belirtilen sosyal haklar, Anayasa m. 37’ye göre dava edilebilir haklar değildir ve devlet aleyhine icra edilemez. Önceleri Anayasa’daki düzenlemeye uygun bir içtihat geliştiren Hindistan Yüksek Mahkemesi, hem Anayasanın üçüncü bölümündeki temel hakların hem de dördüncü bölümdeki yol gösterici ilkelerin birbiriyle uyumlu bir şekilde yorumlanması gerektiğini, sosyal hakların kişi hakları ve siyasi haklar ile karşılıklı olarak bağımlı ve bölünmez bir bütün olduğunu kabul ederek sosyal hakların dava edilebilir olduğuna hükmetmiştir⁵⁷.

ABD Anayasası’nda herhangi bir sosyal hakka ver verilmediği görülmeğe de bu durumun ABD’de sosyal hakların dava edilemediği yönünde bir sonuca yol açtığını söylemek mümkün değildir. Özellikle 1960’lı yıllar-

⁵² Enes Kethüda, ‘Sosyal Güvenlik Hakkının Bireysel Başvuru Yoluna Konu Edilebilirliği’, TBB Dergisi 2024 Sayı: 173, ss. 95-155, s. 102.

⁵³ Detaylı bir inceleme için bkz. Yolcu, s. 161-163.

⁵⁴ Yolcu, s. 94.

⁵⁵ Kalyan Shrestha, ‘Sosyal Hakların Anayasa Mahkemelerince Korunması’, Anayasa Yargısı, Cilt: 31, 2014, s. 128.

⁵⁶ Shrestha, s. 130.

⁵⁷ Yolcu, s. 240 vd.

da Amerika'da Yüksek Mahkemenin anayasayı yorumlaması yoluyla sosyal hakları kabul etme yönünde hızlı bir eğilim görülmüştür⁵⁸.

Sosyal hakların uluslararası hukuk açısından korunması yönündeki ilk adım ise Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) kurulması sonucunda olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan ve sosyal adaletsizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalar gerçekleştirmeyi amaç edinen ILO, çeşitli sözleşme ve tavsiye kararlarına imza atarak sosyal ve ekonomik hakların korunması konusunda kısmi bir imkân sağlamıştır⁵⁹.

Sosyal hakların dava edilebilirliği konusunda önem teşkil eden bir diğer gelişme 5 Mayıs 2013'te yürürlüğe giren Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmeye Ek İhtiyari Protokol'dür. Protokol'ün ikinci maddesine göre, protokole taraf devletlerin ekonomik, sosyal ve kültürel haklara yönelik bir hak ihlalinde bulunduğu takdirde bireylere Ekonomik Kültürel ve Sosyal Haklar Komitesine başvuru hakkı tanınmıştır⁶⁰. Komite, bu tarihe kadar çeşitli yıllarda vermiş olduğu genel yorumlar ile sözleşmeye taraf devletlere tavsiye niteliğinde kararlar almıştır. Bu kararlar arasında, yaşamaya elverişli konut hakkı, yaşlıların ekonomik sosyal ve kültürel hakları, yeterli beslenme hakkı, çalışma hakkı, eğitim hakkı ve ulaşılabilecek en yüksek sağlık standardına sahip olma hakkı yer almaktadır⁶¹. 2013 yılında yürürlüğe

⁵⁸ Yolcu, s. 139. Yazar, bu yönde özellikle aşağıdaki şu üç karara atıfta bulunmaktadır. Federal Yüksek Mahkeme'nin bu yöndeki ilk kararı 1954 yılında verilen ırk ayrımcılığına ilişkin *Brown v. Board of Education* kararıdır. Kararda Mahkeme, "Eğitim imkanından mahrum hiçbir çocuğun hayatta başarılı olmasını beklemek akla uygun değildir. Devletin sağlamayı üstlendiği bu imkân, herkes için eşit olarak mevcut olması gereken bir haktır." demiştir. 1969 yılında verilen kararında da Mahkeme, insanların özel ihtiyaçlarını dikkate alarak sosyal yardımın bir yıldan daha az süredir vatandaşa olanlara verilmemesinin vatandaşlar arasında haksız ayrımcılık yaratan bir sınıflandırmaya sebep olduğunu, böyle bir sınıflandırma yüzünden sosyal yardımdan mahrum bırakılmanın besin, konut ve diğer yaşamsal ihtiyaçlara ulaşmaları bu yardıma bağlı olan ailelerin geçinmelerini imkânsız kılacağını vurgulayarak, bunun irrasyonel olduğunu ve anayasanın eşit koruma ilkesine aykırı olduğuna hükmetmiştir. *Goldberg v. Kelly* kararında da Mahkeme sosyal yardımların usuli korunmasının önemini vurgulayarak, devletin bu yardımları bunlardan yararlanları yargı organı önünde dinlemeden kaldıramayacağına hükmetmiştir. Olumlu sayılabilecek tüm bu eğilimlere tezat bir şekilde Mahkeme, *Goldberg* kararı ile aynı yılda, 1970 yılında verdiği *Dandridge v. Williams* kararında sosyal hakları korumaya yönelik içtihadını tamamen değiştirmiş, sosyal hakların dava edilebilir olmadığını benimsemiştir. Yine konut hakkına ilişkin bir başka kararda Mahkeme, "Düzgün, güvenli ve hijyenik barınmanın önemini yadsıyamıyoruz. Ancak Anayasa her sosyal ve ekonomik sorun için yargısal güvence sağlamamaktadır. Anayasada belirli nitelikte konuta erişimin güvence altına alındığını algılayamıyoruz." diyerek konut hakkı bağlamında sosyal hakların tanınmasını reddetmiştir. Bkz. age. s. 139 vd.

⁵⁹ *Dengiz*, s. 78-81.

⁶⁰ Protokol'ün İngilizce metni için bkz. https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/EkonomikSosyalKulturelHaklarSozlesmesi_EkProtokol_.pdf (Erişim Tarihi 05.11.2024)

⁶¹ Detaylı bir inceleme için bkz. *Lema Uyar (der.)*, *Birleşmiş Milletler'de İnsan Hakları Yorumları: İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi (1981-2006)*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 134-324.

giren Protokol ise sosyal hakların dava edilebilirliği açısından özel önem arz etmektedir. Nitekim böylelikle Protokol'e taraf devletler göz önünde bulundurulduğunda dünyadaki yüz doksan yedi devletten ellisi ekonomik, sosyal ve kültürel hakların dava edilebilirliğini kabul etmiştir⁶².

B. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Sosyal Haklar

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), esasen birinci kuşak hakları bünyesinde barındıran bir uluslararası sözleşmedir. Sözleşme, kişi hak ve hürriyetlerini koruma altına alması sebebiyle sosyal hakları dışlar niteliktedir. Örgütlenme özgürlüğü kapsamında sendikal haklar, adli yardım alma hakkı ve eğitim hakkı⁶³ gibi birkaç istisna dışında AİHS ve Ek Protokolleri normatif olarak sosyal haklara yer vermemektedir⁶⁴.

Buna karşılık AİHM, Sözleşme'yi yaşayan bir belge olarak yorumlayarak insan haklarının bütünselliği ilkesi doğrultusunda sosyal hakların korunmasına yönelik bir açılımda bulunmuştur⁶⁵. Bu konudaki içtihadını geliştirdiği ilk ve emsal niteliğindeki karar Airey v. İrlanda kararıdır. Söz konusu karar, başvuru- nun adli yardım talebinin ulusal makamlarca reddedilmesi üzerine şekillenmiştir. Başvurucu, şiddet gördüğü kocasından boşanmak için açmış olduğu davada adli yardım talebinde bulunmuş fakat yerel mahkeme adli yardımın ancak ceza davasında geçerli olabileceğini ileri sürerek talebi reddetmiştir. Mahkeme'ye göre, davanın veya usulün karmaşıklığı sebebiyle adli yardımların yapılmamasının mahkemeye etkili erişimi engellemesi söz konusu ise, Devlet adli yardım sağlamak zorundadır⁶⁶. Mahkeme, İrlanda hükümetinin, Sözleşme'nin bir Taraf Devlette sosyal ve ekonomik gelişmeleri sağlamak amacıyla yorumlanmaması gerektiği yönündeki itirazlarını kabul etmemiştir. AİHM'e göre, Sözleşme siyasal ve medeni hakları koruma altına almasına rağmen bu hakların birçoğunun sosyal veya ekonomik nitelikte etkileri söz konusudur. Üstelik Sözleşme'nin yaşayan bir belge olması sebebiyle günümüz koşulları çerçevesinde yorumlan-

⁶² Sosyal Haklar, Şirin / Armutcuoğlu (der.), s. 13.

⁶³ Buna karşılık eğitim hakkının Protokol'deki düzenleme biçiminin, eğitimi devletin sağlaması gereken bir zorunluluk olarak değil, eğitim özgürlüğü bağlamında devletin karışmama yükümlülüğü kapsamında olduğu da unutulmamalıdır. Bkz. Ulaş Karan, 'Sosyal Hakların Güçlendirilmesi Açısından Bir İmkan: Bütüncül Yaklaşım', Amme İdaresi Dergisi, Cilt: 40, No: 3, Eylül 2007, s. 49.

⁶⁴ Ersin Bayra, 'Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Yoluyla Sosyal ve Ekonomik Hakların Dolaylı Olarak Korunması Üzerine Değerlendirmeler', İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 1, Mart 2023, ss. 63-113, s. 66.

⁶⁵ AİHM ve AYM'nin sosyal hakları bireysel başvuru yoluyla koruması açısından kapsamlı bir inceleme için bkz. Enes Kethüda, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuruda Sosyal Haklar: Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı Kapsamında Bir İnceleme, Adalet Yayınevi, Ankara, 2024.

⁶⁶ Aire v. İrlanda, Başvuru No: 6289/73, 9 Ekim 1979, para. 26.

ması gerekmektedir⁶⁷. Mahkeme'nin insan haklarının bütünselliği ilkesini vurgulamak için seçmiş olduğu kavram olan “water-tight (su geçirmez)”, medeni ve siyasi haklar ile sosyal hakların birlikte düşünülmesini çağrıştırılmaktadır. Sözleşme'nin 6. maddesinde düzenlenen mahkemeye erişim hakkına yönelik olan ücretsiz adli yardımı sosyal bir fayda olarak gören AİHM, bu tutumunu sonraki kararlarında da sergilemiştir⁶⁸.

Bununla birlikte sağlık hakkı, konut hakkı, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, sosyal güvenlik hakkı, çalışma hakkı, grev hakkı gibi sosyal hak niteliğini haiz hakların, yaşama hakkı (m. 2), işkence yasağı (m. 3), özel ve aile hayatına saygı hakkı (m. 8) ve toplantı ve dernek kurma özgürlüğü (m. 11) dolayısıyla Mahkeme önüne geldiği görülmektedir. Sosyal hakların dolaylı (yansımali) korunması⁶⁹ olarak ifade edilen bu durum, AİHM'in sosyal haklar açısından önemli içtihatlarla imza atmasına yol açmıştır. Aşağıda bu kararlara değinilecektir.

1. Sağlık ve Sağlık Hizmetlerinden Faydalanma Hakkı

AİHM, sağlık hizmeti sunumunda devletin pozitif yükümlülüklerinin kapsamıyla ilgili olarak, bir Taraf Devletin, sağlık hizmetlerini sunduğunu taahhüt ettiği bireylerin hayatını riske atması durumunda 2. madde kapsamında bir hak ihlalinin yaşanabileceğini belirtmiştir⁷⁰. Örneğin Mahkeme, devlet hastanelerinin yenidoğan ünitelerinde yatırılacak yer olmadığı veya yeterli teçhizat bulunmadığı gerekçesiyle hastanelere kabul edilmeyen ve ambulansla hayatını kaybeden bebeğin, sağlık hizmeti sırasında ihmal veya değerlendirme hatası sonucunda değil; herhangi bir hizmet verilmemesi sebebiyle hayatını kaybettiğini vurgulayarak yaşam hakkının ihlaline hükmetmiştir⁷¹. Erken doğan bebekler için uygun ünitelerin bulunmaması ve tedavi altına alınamamaları sebebiyle ölüm olayının yaşandığı vakada da erken doğan bebekler için uygun bir üniteye ve bu bebekleri tedavi etmek için teknik araçlara sahip olunmaması ve bu durum nedeniyle, görevde bulunan çocuk sağlığı ve hastalıkları uzmanlarının verimliliğinin zedelenecek ölümün yapısal sorunlar sonucunda gerçekleşmesini yaşam hakkının ihlali olarak görmüştür⁷².

⁶⁷ Airey v. İrlanda, para. 26.

⁶⁸ Feldbrugge v. Hollanda, Başvuru No: 8562/79, 29 Mayıs 1986; Salesi v. İtalya, Başvuru No: 13023/87, 26 Şubat 1993; Bulgakova v. Rusya, Başvuru No: 69524/01, 18 Ocak 2007. Kararların değerlendirmesi için bkz. Bayra, s. 86-89.

⁶⁹ Şirin, Bir İhtimal Daha Var O da Ölmek mi Dersin?, s. 348.

⁷⁰ Kıbrıs v. Türkiye [Büyük Daire], Başvuru No: 25781/94, 12.05.2014, para. 219. Benzer yönde bkz. Nitecki v. Polonya, Başvuru No: 65653/01, 21/3/2002.

⁷¹ Asiyen Genç v. Türkiye, Başvuru No: 24109/07, 27.01.2015; para. 80-82. Benzer kararların değerlendirmesi için bkz. Osman Doğru, Yaşama Hakkı, Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi-5, 2018.

⁷² Aydoğdu v. Türkiye, Başvuru No: 40448/06, 30.08.2016, para. 88.

Mahkeme tutuklu bulunan kişiler açısından, devlete özgürlükleri ellerinden alınmış kişilerin fiziki açıdan esenliklerini korumak doğrultusunda, örneğin bu kişilere gerekli sağlık yardımı sağlamak şeklinde bir yükümlülük getirdiği kanaatindedir⁷³. AİHM'e göre, devlet, bir kişiyi insan onuru ile uyumlu koşullarda tutma yükümlülüğü altındadır. Kişiyi, tutukluluğun zorunlu seviyesine ulaşan bir acı ile karşılaştırılabilir bir ıstırap ya da zorluk yaşatmadan tutmalı ve tutukluluğun pratik talepleri doğrultusunda, onun sağlığını ve refahını yeterince güvence altına almalıdır; bunun için gerekli tıbbi yardım da sağlanmalıdır⁷⁴. Mahkeme ayrıca, bireye insan olarak gösterilmesi gereken saygının ayrılmaz bir parçası olan hijyen ve temizliğin, sağlığın korunması için de bir koşul ve gereklilik olduğunun altını çizmiş, tuvalet olanaklarına erişim veya kişinin vücudunu temiz tutma imkânı olmadan insan onuruna uygun bir ortamın söz konusu olamayacağını belirtmiştir⁷⁵. Benzer şekilde uyuşturucu bağımlısı olan bir mahkûmun giderek zayıflaması ve sağlık sorunları yaşamasına rağmen devletin buna yönelik önlemler alıp tedaviye yönelik adımlar atmaması, Sözleşme'nin 3. maddesine yönelik bir ihlal nedenidir⁷⁶.

Bununla birlikte AİHM, engelli veya savunmasız kişiler söz konusu olduğunda da devletin pozitif yükümlülüklerine uygun olarak dezavantajlı kişilere yönelik edimlerde bulunması gerektiği kanaatindedir. Nitekim AİHM'in *Botta v. İtalya* kararından itibaren istikrarlı bir şekilde bu yönde bir içtihat geliştirdiği ifade edilmiştir⁷⁷. Örneğin Mahkeme, uzun yıllar mahalledeki çocukların bedensel ve sözlü saldırılarına maruz kalan zihinsel engelli bir çocuğun korunmasına yönelik ebeveynleri tarafından yapılan tüm başvurulara rağmen polisin hiçbir önlem almamasını, Sözleşme'nin 3. maddesi bakımından devletin pozitif yükümlülüğünün ihlali olarak yorumlamıştır⁷⁸. AİHM, engelli bireyin sanat ve kültür merkezlerine ev sahipliği yapan iki kamu binasında tekerlekli sandalye erişiminin olmaması sebebiyle etkinliklere katılamaması olayını da⁷⁹ 8. madde kapsamında ele almıştır. Mahkeme'ye göre engelli bireylerin fiziksel çevreye ve halka açık ya da halka sağlanan diğer olanaklara ve hizmetlere erişim olmadan eşit katılım fırsatlarına sahip olması mümkün değildir⁸⁰. Yine de AİHM, bu konuda devletin geniş takdir yetkisinin mevcut

⁷³ *Mouisel v. Fransa*, Başvuru No: 67263/01, 14.11.2002.

⁷⁴ *McGlinchey ve diğerleri v. Birleşik Krallık*, Başvuru No: 50390/99, 29/04/2003, para. 46.

⁷⁵ *Ananyev ve Diğerleri v. Rusya*, Başvuru No: 42525/07 ve 60800/08, 10.01.2012, para. 156. Benzer yönde bkz. *Koua Poirrez v. Fransa*, Başvuru No: 40892/98, 30/09/2003.

⁷⁶ *McGlinchey ve diğerleri v. Birleşik Krallık*, Başvuru No: 50390/99, 29/04/2003, para. 58-59.

⁷⁷ Palmer'den akt. Bayra, s. 102.

⁷⁸ *Artunyan v. Rusya*, B. No: 41526/10, 24.07.2012.

⁷⁹ *Arnar Helgi Lârusson v. İzlanda*, Başvuru No: 23077/19, 31.05.2022, para 6.

⁸⁰ *Arnar Helgi Lârusson v. İzlanda*, para. 45- 46.

olduğunu ve bütçe sınırları ve söz konusu binaların kültürel miras koruma gereksinimlerini göz önünde bulundurarak önemli tedbirler alındığını ileri sürerek herhangi bir hak ihlali kararı vermemiştir⁸¹.

2. Sağlıklı Bir Çevrede Yaşama Hakkı

AİHM, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının Sözleşme'de garanti altına alınan bir hak olmadığını vurgulamakla beraber⁸², bu yöndeki başvuruların bir kısmını 8. madde kapsamında değerlendirmiştir⁸³. Mahkeme, çevresel kirliliğin olumsuz etkilerinin, kapsama alanına girebilmesi için belirli bir asgari seviyeye ulaşması gerektiğini belirtmektedir⁸⁴. Çelik fabrikasından çıkan atıkların yıldan yıla artması ve hava kirliliğine sebep olarak asgari ölçütlerin üstünde bir sağlık sorununa yol açabilmesi ihtimaline karşılık devletin pozitif yükümlülüklerini yerine getirmemesi, 8. maddenin bir ihlali olarak görülmüştür. Mahkeme, taraf devletin kirlilik tehlikelerini değerlendirme ve bunları önlemek ya da azaltmak için uygun önlemleri alma konusunda pozitif bir yükümlülüğü olduğunun altını çizmiştir⁸⁵. İzmir'in Ovacık köyünde maden arama işletmesi için verilen izin sonrasında çıkan siyanür sebebiyle, toprak, su ve hava kirliliğinin meydana gelmesi sonucunda arama izninin iptal edilmesine rağmen mahkeme kararının uygulanmamasını Sözleşme'nin 8. maddesinin ihlali olarak yorumlanmıştır⁸⁶. Yoğun yağmurlar alan ve tayfun riskinin de bulunduğu bölgeye kurulan bir barajın, şiddetli yağmur durumunda 5.000'den fazla kişinin yaşadığı bir alanı sel riski altına sokması olayında⁸⁷ AİHM, yaşam hakkı açısından pozitif yükümlülüğün ihlaline karar vermiştir. Mahkeme, başvurucuların itirazlarının değerlendirilmemesi, bölgenin sel açısından yoğun riskleri barındırmasına rağmen bir önlemin alınmaması, şehir planlamasında eksikliklerin bulunması, acil eylem planının mevcut olmaması ve kanal bakımlarının ihmal edilmesini pozitif yükümlülüklerle aykırı bulmuştur⁸⁸.

3. Konut Hakkı

AİHM'e göre, Sözleşme'nin 8. maddesi kapsamında konut kavramıyla korunan menfaatler, kişinin mevcut ikametgahından huzur içinde yararlanmasını, yani konuta saygı hakkı bağlamında konutuna dışarıdan müdahale

⁸¹ Arnar Helgi Lárusson v. İzlanda, para. 63-66.

⁸² Kyrtatos v. Yunanistan, Başvuru No: 41666/98, 22.05.20037, para. 52.

⁸³ Kyrtatos v. Yunanistan, para. 170-184.

⁸⁴ López Ostra v. İspanya, Başvuru No: 16798/90, 9.12. 1994, para. 51 Ayrıca bkz. Hatton ve Diğerleri v. Birleşik Krallık [GC], Başvuru No: 36022/97, 08.07.2003, para. 118.

⁸⁵ Fadeyeva v. Rusya, Başvuru No: 55723/00, 09/06/2005, para. 92.

⁸⁶ Taşkın ve diğerleri v. Türkiye, Başvuru No: 46117/99, 10/11/2004, para. 125.

⁸⁷ Kolyadenko ve Diğerleri v. Rusya, 17423/05, 28.02.2012, para. 15-16.

⁸⁸ Kolyadenko ve Diğerleri v. Rusya, para 170-184.

edilmemesini içermekteyken, bir konut edinme hakkını dışlamaktadır⁸⁹. Nitekim AİHM, yaşam tarzına uygun olarak karavanı ile yaşayabileceği bir alanın sunulmaması ve yerleşik bir binada yaşamayı zorunlu kılındığı gerekçesiyle yapılan başvuruda, etnik grupların yaşam tarzını kolaylaştırmak için 8. madde uyarınca devletin pozitif yükümlülüklerinin olduğunu fakat pozitif yükümlülüğün konut hakkını kapsayacak şekilde genişletilemeyeceğini ifade etmiştir⁹⁰.

Bununla birlikte Mahkeme, kamulaştırma kararı sonrasında engelli bireye uygun bir konutun tesis edilmemesi sebebiyle konut hakkının ihlal edildiği iddiasını değerlendirdiği başvuruda, başvurucunun konaklama sorununun çözülmemesi nedeniyle haklarının ihlal edilip edilmediğinin incelenmesi gerektiğine karar vermiştir. AİHM, madde 8'in, bir kişinin konaklama sorununu çözmesi için otoritelere zorunluluk getirmediğini kabul etmekte fakat 8. maddenin ihlaline yol açabileceğini kabul etmektedir⁹¹. Konut hakkının dolaylı koruması olarak görülebilecek bir karar ise *Moldovan v. Romanya* kararıdır. Başvurucular, ırkçı davranışlar sebebiyle şiddet eylemlerine maruz kalarak yaşadıkları evlerin yakılıp yıkılması sonucunda köylerini terk etmek mecburiyetiyle kümes ve ahır gibi yerlerde kalan Roman kökenli vatandaşlardır. Üstelik, yakılan evlerin tamamının yeniden yapılmamasının yanı sıra; yapılan evlerin de ısınma, havalandırma ve enerjilendirme açısından sorunlar bulunmaktadır. AİHM'e göre, tahrip edilen evlerin yeniden yapılmaması ve yeniden yapılan evlerin yaşanılmaz hale getirilmesi, tazminat taleplerinin reddi ve devam eden yerinden edilme durumu ağır mağduriyetlere yol açmıştır. Mahkeme, işkenceye ve insanlık dışı veya aşağılayıcı muameleye karşı koruma ile özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı açısından; başvurucuların yaşadığı koşullar, ayrımcılık ve devletin eylemsizliği nedeniyle ciddi ihlaller oluştuğuna karar vermiştir⁹². Konut hakkı açısından önem teşkil eden bir diğer karar, insan ve doğa sağlığı açısından ciddi tehlikeler içeren bir fabrikanın kurulması sonucunda bölgenin yerleşime kapatılması kararına rağmen, kişilerin bu tehlikelerden azade tutulmasını sağlayacak önlemlerin alınmamasına ilişkindir. AİHM, devletin veya kirletici işletmenin başvurucuya ücretsiz konut sağlama yükümlülüğü altında olduğunu iddia etmenin ağır bir külfet olduğunu kabul etmekle birlikte, fabrikanın etrafındaki durum, bölgedeki insanlara

⁸⁹ *Dukic v. Bosna Hersek*, Başvuru No: 4543/09, 19 Ocak 2012, para. 40; *Chapman Birleşik Krallık'a karşı* [Büyük Duruşma], Başvuru No: 27238/95, ECHR 2001-I, para. 99.

⁹⁰ *Codona v. Birleşik Krallık*, Başvuru No: 485/05, 7.02.2006.

⁹¹ *Marzari v. İtalya*, Başvuru No: 36448/97, 4 Mayıs 1999.

⁹² *Moldovan ve diğerleri v. Romanya*, Başvuru No: 41138/98 ve 64320/01, 12/07/2005, para. 109-114. AİHM'nin konut hakkı kapsamındaki yaklaşımlarına yönelik bkz. Bayram Doğan, 'Anayasa Hukuku Açısından Konut Hakkı', *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 3, 2023, ss. 1321-1356.

özel bir muamele yapılmasını gerektirirken, devletin, başvurucuya tehlikeli bölgeden uzaklaşmasına yardımcı olabilecek etkili bir çözüm sunmamasını 8. maddenin ihlali olarak görmüştür⁹³.

4. Sosyal Güvenlik Hakkı

AİHM, hastalığı nedeniyle malullük aylığı bağlanan kişinin çocuğunun olması üzerine ailevi durumunun köklü bir şekilde değişmiş olması, sağlık durumunun iyileşmesi ve geçim kapasitesinin artması sebebiyle malullük aylığının kesilmesi üzerine şekillenen başvuruda sosyal güvenlik ilkesi açısından önemli bir içtihat oluşturmuştur. Mahkeme, üye devletlerin sosyal güvenlik sistemlerindeki sigorta yardımlarına ilişkin hakların doğası bakımından büyük çeşitlilik olduğunu kabul etmekle birlikte, hukuki gelişme ve eşit muamele ilkesinin sosyal sigorta alanında, hatta sosyal yardımlar için bile geçerli olduğu görüşündedir⁹⁴.

Nitekim AİHM, cinsiyet ayrımı üzerinden şekillenen bu yöndeki bir yaptırımın makul ve objektif bir dayanaktan yoksun olması sebebiyle Sözleşme'nin 6. maddesi ve bu doğrultuda da ayrımcılık yasağının ihlal edildiğine karar vermiştir⁹⁵. Benzer şekilde AİHM, Avusturya'da yaşayan ve fakat Avusturya vatandaşı olmayan bir Türk bireyin, işsiz vatandaşlara yönelik sosyal güvenlik yardımlarından faydalanamaması ve prim ödemesi sebebiyle mülkiyet hakkı ve ayrımcılık yasağının ihlal edildiğine hükmetmiştir. Mahkeme, Avusturyalılar ve Avusturyalı olmayanlar arasındaki muamelenin, "objektif ve makul bir gerekçesi" olmadığı kanaatinde⁹⁶.

5. Çalışma Hakkı

Çalışma hakkı da dolaylı korumanın söz konusu olduğu haklardan bir tanesidir. İfadeleri inançları veya özel hayatları gerekçe gösterilerek işten çıkarılmaların yaşandığı olaylara ilişkin gerçekleştirilen başvurularda çalışma hakkını da koruyan kimi yansımalar görülmüştür. Kamu hizmetine girme hakkı veya bir meslek sahibi olma özgürlüğünün Sözleşme ile güvence altına alınmadığını belirtmesine rağmen AİHM, Denisov v. Ukrayna ([BD], kararında mesleki hayatın bazı durumlarda özel hayat alanına girebileceğini ve kişiler ve başkaları arasındaki etkileşim alanının bir parçasını teşkil edebileceğini ifade etmiştir⁹⁷.

⁹³ Fadeyeva v. Rusya, Başvuru No: 55723/00, 09 Haziran 2005, para. 131-134.

⁹⁴ Schuler-Zraggen v. İsviçre, Başvuru No: 14518/89, 26.06.1993, para. 46. Sosyal güvenlik hakkının bireysel başvuruya konu edilmesi açısından detaylı bir inceleme için bkz. Enes Kethüda, 'Sosyal Güvenlik Hakkının Bireysel Başvuru Yoluna Konu Edilebilirliği', TBB Dergisi 2024, Sayı: 173, ss. 95-155.

⁹⁵ Schuler-Zraggen v. İsviçre, para. 67.

⁹⁶ Gaygusuz v. Avusturya, Başvuru No: 17371/90, 16.09.1996, para. 51.

⁹⁷ Denisov v. Ukrayna [BD], Başvuru No: 76639/11, 25/10/2018, para. 102.

Ayrıca Mahkeme, mesleğe giriş bakımından uygulanan sınırlamaların “özel hayata” zarar verebileceğini ifade etmiştir⁹⁸. Sidabras ve Dziautas v. Litvanya kararında eski KGB ajanlarının özel sektörde istihdam edilmesine yönelik geniş kapsamlı yasağın özel hayatı etkilediği sonucuna varmış ve yasağın başvuru- lar için hayatlarını sağlamak açısından ciddi zorluklar yaşattığına dikkat çeke- rek 8. maddenin ihlaline karar vermiştir⁹⁹. Yine AİHM yurtdışında okumasına rağmen Türkiye’de denklik belgesi alan ve öğretmen olarak çalışmaya başla- yan başvurusunun denklik belgesinin 4 yıl sonra iptal edilmesini, özel hayata yönelik bir müdahale olarak görmüş ve belirlilik ilkesine aykırı olarak verilen genel nitelikli karar ile hak ihlaline yol açıldığına karar vermiştir¹⁰⁰. Mahke- me, tıp doktorluğunun avukatlık mesleğiyle bağdaşmaması sebebiyle stajyer avukatlığa devam edebilmek için iki meslekten birinin seçilmesi yönündeki baro kararını da avukatlık mesleğiyle bağdaşmayan mesleklerle ilgili kanuni düzenlemenin ve yargı makamlarınca bu mevzuata getirilen yorumun öngörü- lemez ve belirsiz olduğu gerekçesiyle, özel hayata saygı hakkının ihlali olarak görmüştür¹⁰¹. Benzer şekilde, bir avukatla yakın ilişkisi, mini etek giymesi ve makyaj yapması gibi nedenlerle meslekten men edilme¹⁰² ve zina nedeniyle ki- lisedeki görevlerinden alınma gibi durumlarda¹⁰³ da mahkeme özel hayata saygı hakkı kapsamında hak ihlali kararları vermiştir¹⁰⁴.

6. Toplu İş Sözleşmesi Hakkı

Grev ve toplu iş sözleşmesi hakkının da zaman içerisinde dolaylı koruma şek- line bürünerek korunduğu görülmektedir. AİHM, önceleri toplantı ve örgütlenme özgürlüğünün, sendika kurma ve sendikaya üye olma hakkını da koruma altına aldığını belirtmekte; buna karşılık “sendika üyelerinin menfaatini koruma hakkı” açısından ise yalnızca “vazgeçilmez” hakların korunduğunu ve devletin takdir marjının bu konularda daha geniş olduğunu ifade etmekteydi¹⁰⁵. Mahkeme’nin bu içtihadından dönüm noktası olarak görülebilecek ilk kararı ise Demir ve Baykara

⁹⁸ Sidabras ve Dziautasv. Litvanya, Başvuru No: 5 5480/00 ve 59330/00, para. 47; Bigaeva v. Yuna- nistan, Başvuru No: 26713/05, 28/05/2009, para. 22-25.

⁹⁹ Sidabras ve Dziautas v. Litvanya, Başvuru No: 55480/00 ve 59330/00, 27.07.2004, para. 47.

¹⁰⁰ Şahin Kuş v. Türkiye, Başvuru No: 33160/04, 7.06.2016, para. 51-54.

¹⁰¹ Mateescu v. Romanya, B. No: 1944/10, 14/01/2014, para. 6-13 ve 23.

¹⁰² Özpinar v. Türkiye Davası, Başvuru No: 20999/04, 9.10. 2010. Kararın detaylı incelemesi için bkz. Zülfiye Yılmaz, ‘Özpinar v. Türkiye Kararı İncelemesi’, Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 3, 2013, ss. 205-219; Nisan Kuyucu, ‘Muhafazakarlığın Hedefinde Bir Kadın Yargıç: AİHM’nin Özpinar Kararı’, Ankara Barosu Dergisi, Sayı: 4, 2015, ss. 293-00.

¹⁰³ Obst v. Almanya, Başvuru No: 425/03, 20.09.2010.

¹⁰⁴ Kararların analizi için bkz. Harris, O’Boyle & Warbrick, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku (çev. Mehveş Bingöllü Kılıcı - Ulaş Karan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2021, s. 532.

¹⁰⁵ Harris, O’Boyle / Warbrick, s. 702.

v. Türkiye kararıdır. Belediye ile yapılan toplu iş sözleşmesinin geçersiz sayılması üzerine gerçekleşen başvuruda AİHM, kamu görevlilerinin de sendika kurma hakkına sahip olduğunu belirterek, örgütlenme özgürlüğü ile toplu iş sözleşmesi yapma hakkı arasında “doğrudan” bir bağlantı bulunduğunun altını çizmiş ve toplu iş sözleşmesinin, sendika için, üyelerinin çıkarlarını desteklemek ve korumak için tek değilse bile başlıca yol anlamına geldiğini değerlendirmiştir¹⁰⁶.

7. Grev Hakkı

Grev hakkı açısından da Mahkeme'nin benzer bir dönüşüm yaşadığını belirtmek gerekir. Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu'nun (KESK) memurlara toplu sözleşme hakkının tanınması için düzenlediği ulusal grevin Başbakanlık Genelgesi ile yasaklanması ve bu yasağa rağmen eyleme katılan sendika üyesi memurların disiplin cezası ile cezalandırılmaları olayında AİHM, Taraf Devletin müdahalenin zorunlu bir sosyal ihtiyaçtan kaynaklandığını gösteremediğini söylemektedir. Taraf devlet Türkiye'nin disiplin cezalarının hafifliğini gerekçe göstermesi karşılığında ise AİHM şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “*Her ne kadar şikâyet edilen bu ceza çok küçük olsa da, sendika üyelerini çıkarlarını korumak için meşru grev ya da eylem günlerine katılmaktan vazgeçirecek bir nitelik taşımaktadır*”¹⁰⁷. AİHM söz konusu içtihadını, sendika üyelerinin çalıştıkları kurumlara devlet tarafından kreş yapılmasını talep etme amacıyla gösteriye katıldığı gerekçesiyle verilen idari para cezasının söz konusu olduğu Akarsubaşı v. Türkiye¹⁰⁸ ve parlamentoda tartışılmakta olan kamu yönetimi kanun tasarısını protesto etmek üzere düzenlenen bir günlük ulusal eylem sonucu verilen disiplin cezasının yaşandığı Kaya ve Seyhan v. Türkiye¹⁰⁹ kararında da sürdürmüştür. Mahkeme'nin toplu iş sözleşmesini 11. madde tarafından korunan temel bir hak olarak kabul etmesi ve grev hakkının korunmasına yönelik tutarlı ve bütünsel bir muhakeme ortaya koyması, sosyal hakların koruma alanını Avrupa sathında önemli ölçüde artırmıştır¹¹⁰.

Sonuç olarak, AİHM'nin sosyal hakların korunması açısından insan haklarının bütünselliği ilkesini kabul etmesi ve Sözleşme'yi dinamik bir metin olarak görüp bu yönde daha kapsayıcı içtihatları oluşturması oldukça önemlidir. Bununla birlikte AİHM'nin sosyal hakların yansımaları korunması olarak ele

¹⁰⁶ Demir ve Baykara v. Türkiye, Başvuru No: 34503/97, 12.11.2008.

¹⁰⁷ Kaya ve Seyhan v. Türkiye, Başvuru No: 30946/04, 15.09.2009.

¹⁰⁸ Akarsubaşı v. Türkiye, Başvuru No: 70396/11, 21.07.2015.

¹⁰⁹ Kaya ve Seyhan v. Türkiye, Başvuru No: 30946/04, 15/9/2009.

¹¹⁰ Kemal Efe Sayın / Canberk Gümüş, 'Anayasa Mahkemesi Kararlarında Kamu Görevlilerinin Grev Hakkı', TAÜHFD, Cilt: 5, Sayı: 2, 2023, ss. 567-662, s. 591. Bununla birlikte grev hakkı açısından Mahkeme'nin hayal kırıklığı yarattığı görüşünü içeren bir değerlendirme için bkz. Harris, O'Boyle / Warbrick, s. 705.

aldığımız yukarıdaki içtihadı Türk Anayasa Mahkemesi'ne de ışık tutabilecek asgari veriyi sunmaktadır¹¹¹. Yine de AİHM'in uluslar üstü bir mahkeme olarak ikincil bir konuma sahip olması buna karşılık sosyal ve ekonomik hakların ise büyük ölçüde mali kaynaklara bağımlı olması sebebiyle Mahkeme'nin sosyoekonomik alanda daha temkinli davrandığı ve bu yönde istikrarlı bir içtihat geliştirmedeği gerçeği de akılda tutulmalıdır¹¹². Nitekim bu doğrultuda AİHM'in sosyal ve ekonomik hakları korumayı reddettiği çok sayıda başvuru olduğu da hatırlanmalıdır¹¹³. Ayrıca, AİHM'nin sosyal ve ekonomik haklar sözü konusu olduğunda takdir marjı doktrinine daha fazla atıfta bulunma eğilimde olduğu da bir gerçektir. Örneğin böbrek yetmezliğinden mustarip ve maddi durumu kötü bir başvurucuya ücretsiz sağlık hizmeti sunulması¹¹⁴, devletin ALS hastalığının oldukça yüksek masraflarının sadece %70'lik kısmını karşılaması¹¹⁵ ve her türlü beden faaliyeti için yardıma muhtaç olan bir kişiye devletin mekanik kol temin etmemesi durumlarında¹¹⁶ Mahkeme, taraf devletin geniş takdir marjından bahisle hak ihlali kararı vermemiştir. AİHM'in söz konusu kararlarda tüm bireylerin her türlü tıbbi tedaviye erişebilmesi hakkını açıkça arzu ettiği görülmekle birlikte ulusal politikalara müdahalesinin pek uygun olmamasından dolayı kendini frenlediği de anlaşılmaktadır¹¹⁷.

V. TÜRK ANAYASA MAHKEMESİ'NİN SOSYAL HAKLARIN DAVA EDİLEBİLİRLİĞİNE YÖNELİK YAKLAŞIMI

Bu bölümde öncelikle AYM'nin sosyal haklara yönelik değerlendirmeleri norm denetimi yolunda verilen kararlar doğrultusunda ele alınacak, ardından sosyal hakların bireysel başvuru yolunda korunması açısından anayasa şikayetine ilişkin kararlara değinilecektir. Anayasa Mahkemesinin kararları taranırken, özellikle AİHM içtihadıyla olan paralellik ile farklılar göz önünde bulundurulmuş, AYM'nin sosyal haklarla ilgili olan başvuruları hangi hakkın koruma alanına soktuğu değerlendirilerek bir tasnife gidilmiştir.

¹¹¹ Yolcu, s. 376.

¹¹² Bayra, s. 84 ve 107.

¹¹³ Bayra, s. 85.

¹¹⁴ Valentina Pentiacova ve Diğerleri v. Moldova, Başvuru No: 14462/03. Bununla birlikte devletin kişilerin sağlık durumuna etki edecek bir hastalığa sebep olmuşsa bu tespit tersine döner ve ücretsiz sağlık hizmeti sunulması zorunlu hale gelir. Bkz. Korkut Kanadoğlu / Kutluhan Bozkurt, Sağlık Hakkı (Uluslararası Hukuk, Avrupa Birliği Düzenlemeleri, AİHM İçtihatları ve AYM Kararları Kapsamında), On İki Levha Yayıncılık, 2021, s. 135.

¹¹⁵ Nitecki v. Polonya, B. No: 65653/01, 21.03.2002.

¹¹⁶ Nikky Sentges v. Hollanda, Başvuru No: 27677/02, 8 Temmuz 2003.

¹¹⁷ Şirin, Bir İhtimal Daha Var O da Ölmek mi Dersin?, s. 355.

A. Norm Denetiminde Verilen Kararlar

AYM, sosyal haklar açısından somut/soyut norm denetiminde önemli kararlara imza atmıştır. Mahkeme'nin 1990 yılında Sigortalar Kanunu'nda yapılan bir değişiklik ile hastalık hallerinde sigortalılara yapılacak sağlık yardımlarından faydalanmanın üst sınırının 18 ay ile sınırlandırılmasını öngören hükmü, Anayasa'ya aykırı bularak iptal ettiği kararında sosyal haklar lehine bir açılım sergilediği söylenmiştir¹¹⁸. Nitekim Mahkeme, yaşama hakkı ile sosyal güvenlik hakkı arasında doğrudan bir bağlantı kurarak temel hakların bütünlüğü ilkesini çağrıştırmış ifadelerde bulunmuştur: “Güçsüzleri güçlüler karşısında koruyacak olan devlet, gerçek eşitliği sağlayacak, toplumsal dengeyi koruyacak, böylece gerçek hukuk devleti niteliğine ulaşacaktır. Hukuk devletinin amaç edindiği yaşama hakkının korunması, sosyal güvenliğin sağlanmasıyla gerçekleşecektir. Sosyal güvenliği sağlayacak olan kuruluşların yasal düzenlemeleri “yaşama hakkı ile maddi ve manevi varlığı koruma haklarını” zedeleyecek veya ortadan kaldıracak hükümler içermemesi gerekir¹¹⁹.” Görüldüğü üzere AYM, sosyal güvenlik hakkının, Anayasa'nın 17. maddesinde düzenlenen, yaşama, maddi ve manevi ve varlığını koruma hakkı ile çok sıkı bağlantı içinde olduğunu vurgulamıştır.

Mahkeme'nin hakların bütünselliği ilkesine uygun bir bakış açısıyla vermiş olduğu bir diğer karar, tabipler, dış tabipleri ve tıpta uzmanlık mevzuatına göre uzman olanların çalışabilecekleri kurumları daraltan ve yalnızca bir kurumda çalışmalarını zorunlu kılan yasa hükmüne ilişkindir. AYM, hekimlik mesleğinin niteliği gereği sağlık hakkı ve yaşama hakkı ile doğrudan ilişkili olduğunu açıkça belirtmiş, üstelik sağlık hizmetlerinden faylanma hakkı ile yaşama hakkı arasında bir bütünlük kurmuştur:

“Bu bağlamda hekimlik, Anayasanın 17. maddesinde yer alan ve bireyin en önemli hakkı olan yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ile doğrudan ilgili bir meslektir. Kişilerin maddi ve manevi varlıklarını geliştirebilmelerinin mutlu ve huzurlu olabilmelerinin başlıca şartı, ihtiyaç duydukları anda sağlık hizmetlerine ulaşip bu hizmetlerden yararlanabilmeleridir. Devlet için bir görev ve kişiler için de bir hak olan bu amacın gerçekleştirilmesine bu haktan yararlanmayı zorlaştırmaya da zayıflatıcı düzenlemeler Anayasa'ya aykırı düşer.

¹¹⁸ Yolcu, s. 329.

¹¹⁹ AYM, E. 1990/27, K. 1991/2, 17/01/1991. Benzer kararlar için bkz. AYM, E. 1996/17, K. 1996/38, 16/10/1996; AYM, E. 1990/4, K. 1990/6, 12/04/1990. Kararların değerlendirmesi için bkz. Fazıl Sağlık, 'Sosyal Devlet İlkesi ve Duyarsızlaşma', Devrim Ulucan'a Armağan, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2008, ss. 753-771.

Sağlık hizmetleri doğrudan yaşam hakkı ile ilgili olması nedeniyle diğer kamu hizmetlerinden farklıdır. Sağlık hizmetinin temel hedefi olan insan sağlığı, mahiyeti itibarıyla ertelenemez ve ikame edilemez bir özelliğe sahiptir. İnsanın en temel hakkı olan sağlıklı yaşam hakkı ile bu yaşamın sürdürülmesindeki yeri tartışmasız olan hekimin statüsünün de bu çerçevede değerlendirilerek diğer kamu görevlileri ile bu yönden farklılığının gözetilmesi gerekir¹²⁰.”

AYM'nin sosyal hakların korunması açısından önem arz eden bu içtihadının, sosyal haklara ilişkin tavrının ağırlık noktası olduğunu söylemek ise güçtür. Özellikle 1990'lı yılların sonları ve 2000'li yıllar ile birlikte AYM'nin sosyal hakların koruyuculuğu açısından oldukça tedirgin davrandığı kararları bulunmaktadır. Mahkeme bu yıllarda adeta yenilikçi tutumunu unutmuş ve başka yorum yöntemleri üzerine odaklanmıştır¹²¹. Örnek vermek gerekirse; AYM, sigortalının kendisi için gereken protez, araç ve gereç bedellerinin %20'sinin asgari ücretin bir buçuk katını geçmemek üzere sigortalıdan alınmasını öngören kuralı, katkı payının üst sınırının belirlenmiş olması, kimi sigortalıların özel durumları gözetilerek bu uygulamanın dışında bırakılması ve sağlanacak protez, araç ve gereç bedellerinin sadece %20'sinin sigortalı tarafından ödenmesinin öngörülmesini; “sosyal güvenlik hakkını ortadan kaldırmadığı gibi onu kullanılamayacak ölçüde güçleştirecek nitelikte olmadığı” gerekçesiyle Anayasa'ya uygun bulmuştur¹²². AYM'nin ilgili diğer kararlarında da hakkın özü kavramını temel unsur olarak kullandığı görülmektedir. Halbuki hakkın özüne dokunmayan bir müdahale gene de ölçülülük ilkesine aykırı olabilecektir. AYM hakkın özü açısından bir sorun görmediği söz konusu düzenlemeyi ölçülülük ilkesi açısından da bir teste tabi kılmaktan kaçınmıştır.

SGK tarafından karşılanacak sağlık hizmetleri kapsamında yalnızca, 18 yaşını doldurmamışlar ile 45 yaş ve üzerindeki kişilerin dış protez giderlerinin yarısının karşılanacağı hükmünün Anayasa'ya uygunluğunu denetlediği bir başka kararında da Mahkeme aynı tutumu devam ettirmiştir. AYM, genel sağlık sigortasının tüm nüfusu kapsamaması nedeniyle dış protez giderlerinin karşılanmasında belirli yaş gruplarına ödeme yapılmaması ya da bazılarında belli oranda ödeme yapılmasının Devletin mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yasa koyucunun takdirinde olduğunu vurgulamış ve ilgili hükmü yalnızca “memurlar ve diğer kamu görevlileri” açısından iptal etmiştir¹²³. Memurlar/kamu görevlileri ile diğer yurttaşlar arasındaki farklı muamelenin ortaya çıkmasına yol açan bu kara-

¹²⁰ AYM, E. 2010/29, K. 2010/90, 16/07/2010.

¹²¹ Yolcu, s. 337.

¹²² AYM, E. 1999/43, K. 2001/46, 27/02/2001.

¹²³ AYM, E. 2006/111, K. 2006/112, 15/12/2006.

rın, “fevkalade eşitsiz ve sosyal devletin özü ile çelişen” bir sonuç olduğunda duraksama bulunmamaktadır¹²⁴. Mahkeme'nin söz konusu eğilimi, görece daha yakın nitelikli kararlarında da devam ettirerek sosyal haklara karşı duyarsızlığı pekiştirdiği ve sosyal hakları anlama ve koruma güdüsünü pekiştirmekte eksik kaldığı ifade edilmiştir¹²⁵. Benzer şekilde Yıldırım'a göre de AYM, sosyal hakları çok dar bir şekilde yorumlamış ve aşırı derece ihtiyatlı davranmıştır¹²⁶.

AYM'nin sosyal haklar aleyhine oluşan söz konusu içtihadının, ekonomiye ilişkin dönemin egemen görüş ve politikalarıyla uyumlu olması dikkat çekicidir. Neoliberal hukuk aklı olarak ifade edilen bu husus, özelleştirme, çalışma yaşamında esneklik, yargılama faaliyetinin özelleştirilen alternatif çözüm yollarının gelişimi¹²⁷, kamu iktisadi teşekküllerinin faaliyetlerinin daraltılması, fiyat belirleme ve planlamanın ortadan kalkışı süreçlerine uygun bir öze sahiptir¹²⁸. Nitekim AYM'nin 1990'lı yıllardan itibaren özelleştirmeye ilişkin önceki içtihatlarından döndüğü ve ekonomi politikalarında liberalleşmeye ve özelleştirmelere kapı açan kararlara imza attığı da belirtilmiştir¹²⁹. Benzer şekilde Mahkeme, esnek çalışma olarak adlandırılan ve geçici iş ilişkisi, çağrı üzerine çalışma, işe iadenin esnekleşmesi, fazla çalışmaya, denkleştirmeye, çalışma koşullarının tarım ve orman işçileri bakımından kanuni güvenceden yoksun biçimde Bakanlık yönetmeliğine bırakılmasına yönelik değişiklikleri sosyal hak açısından değerlendirmemiş ve ilgili değişiklikleri Anayasa'ya uygun bularak neoliberal hukuk aklına uygun bir içtihat geliştirmiştir¹³⁰. Gerçekten de AYM, “günümüzde birçok nedenle değişen ticari ve ekonomik koşullar, iş idaresi yönünden esnek çalışma yöntemlerini gerekli kılmaktadır. Bunun bir sonucu olarak ortaya konulan geçici iş ilişkisi esnek çalışma şekillerinden birisi olarak değerlendirilmektedir.” demiştir¹³¹. Buna

¹²⁴ Hakyemez'den alıntılıyan Yolcu, s. 345. AYM'nin oldukça uzun ve karışık olan ilgili kararıyla ilgili Sağlam, “sosyal devlet ilkesinin sağladığı korumayı memur güvencesiyle sağlanan korumanın arkasına itmeyi” tercih etmesi sebebiyle eleştirmektedir. Bkz. Sağlam, s. 761.

¹²⁵ Yolcu, s. 351-352.

¹²⁶ Engin Yıldırım, 'Sosyal Hakların Dava Edilebilirliği/Edilemezliği ve Anayasa Mahkemeleri: Türk Bakış Açısı', Anayasa Yargısı, Cilt: 31, 2014, s. 154.

¹²⁷ Burak Yücekaya, Hukukun Piyasalaşma Uğrağı Olarak Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri ve Arabuluculuk Kurumu, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2021, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 109.

¹²⁸ Furkan Yılmaz, Hukukta Yorumun Sınıfsallığı, On İki Levha Yayıncılık, 2024, s. 94. Aynı sürecin yasama organı üzerindeki etkileri hakkında bir değerlendirme için bkz. Tolga Şirin, Normlar Heterarşisi ve Neo-fermanlar. (<https://birikimdergisi.com/guncel/10771/normlar-heterarşisi-ve-neo-fermanlar> Erişim Tarihi: 12.11.2024)

¹²⁹ Muhammed Ali Aydın, 'Anayasa Mahkemesi Kararlarında Özelleştirme', Legal Hukuk Dergisi, Cilt: 12 Sayı: 135, Mart 2014, ss. 79-92.

¹³⁰ Aydın, s. 96.

¹³¹ AYM, E. 2003/66, K. 2005/72, 19/10/2005.

karşılık Akman'a göre ise, esnekleşme argümanının öne sürülmesi suretiyle yapay bir hukuksal kavramlar algoritması oluşturularak, özünde serbest piyasa sisteminin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi tahayyülüyle hukukun maskeleyici ve meşruiyet yaratıcı niteliğinden yararlanılmaktadır¹³².

B. Bireysel Başvuru Yolunda Verilen Kararlar

Sosyal hakların bireysel başvuru yoluyla korunması söz konusu olduğunda ilk olarak ele alınması gereken husus, Anayasa'daki bireysel başvuruya konu edilebilecek haklara ilişkindir. Anayasa'nın 148. maddesine göre bireysel başvuruda bulunabilecek haklar, "Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki herhangi biri" olarak nitelendirilmiştir. AYM içtihatlarında bu durum "ortak koruma alanı" olarak ifade edilmektedir¹³³. Bu durumda AYM'ye bireysel başvuru için hakkın Anayasa'da düzenlenmesi tek başına yeterli değildir, aynı zamanda ilgili hakkın AİHS'de de bulunması gerekecektir. Anayasa'nın sosyal hak kataloğu oldukça geniş olmasına rağmen, AİHS büyük oranda birinci kuşak haklara ilişkindir ve sosyal haklar açısından önemli derecede zayıftır. Bu durum da AYM'ye bireysel başvuru yolunda sosyal hakların ihlal edildiği iddiasını ileri sürmeyi oldukça güçleştirmektedir. Kaboğlu'na göre bu sınırlayıcı yaklaşımla Türkiye'nin onayladığı insan hakları sözleşmeleri arasında ayrımcılık yapılmasının yanı sıra; özellikle sosyal haklar dışlanmak istenmiştir¹³⁴. Şirin'e göre de sosyal hakların dava edilebilirliğinin gerçekleşmesi dışlanmıştır¹³⁵. Yine de AYM, sosyal haklarla ilgili olabilecek kimi başvuruları kabul edilebilir bulmaktaysa da bu konuda tutarlı bir içtihat sergileyemediği ve benzer olaylar karşısında farklı tutumlar takındığı görülmektedir¹³⁶. Aşağıda bu kararlara değinilecektir.

¹³² Şefik Taylan Akman, İş Hukukunun Piyasalaşması: "Emeğin Esnekleşmesi ya da Çalışma Yaşamının Kurlsızlaşması Bağlamında Klasik Liberalizmden Neo-liberalizme İş Sözleşmesinin Dönüşümü", Türkiye'nin Hukuk Sisteminin Yapısal Dönüşümü, Ali Murat Özdemir / Muammer Ketizmen (der.) İmge Kitabevi, Ankara, 2014, s. 226. Esnek çalışma düzeni olarak adlandırılan düzenin kapitalist işletmelerin hedefleriyle, burjuvazinin sınıf çıkarlarıyla uyumlu hale getirmek ve temel amacının kâr oranlarını artırarak sömürüyü derinleştirmek olduğu yönündeki görüş için de bkz. İlker Belek, Esnek Üretim Derin Sömürü, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2018.

¹³³ Buna karşılık AYM'nin ortak koruma alanı kavramını kullanması, böylesi bir kavramın Anayasa'da yer almamasına rağmen temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması açısından bir gerekçe oluşturması sebebiyle doktrinde eleştirilmektedir. Bkz. Fazıl Sağlam, "Anayasa Mahkemesi'nin Ürettiği Yapay Bir Kavram: Ortak Koruma Alanı", Prof. Dr. Metin Günay Armağanı, Atılım Üniversitesi, Ankara, 2020, Cilt: 2, ss. 1101-1164.

¹³⁴ İbrahim Kaboğlu, Halk Neyi Oylayacak, İmge Yayınevi, Ankara 2010, s. 252.

¹³⁵ Şirin, s 342.

¹³⁶ Detaylı bir değerlendirme için bkz. Korkut Kanadoğlu / Ahmet Mert Duygun / Battal Niyazi Şahin, "Anayasa Mahkemesi'nin Temel Hak Dogmatikğine İlişkin Bazı Tespitler (Sınırlama Kaydı İçermeyen Temel Haklar / Ortak Koruma Alanı)", Fazıl Sağlam'a Armağan, Seçkin Yayıncılık, İstanbul, 2023.

1. Sağlık ve Sağlık Hizmetlerinden Faydalanma Hakkı

Sağlık hakkı açısından AİHM içtihadına paralel bir seyir izleyen AYM, yaşam hakkı, maddi ve manevi varlığın bütünlüğü ile özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı kapsamında sağlık hakkını dolaylı olarak korumaktadır. Mahkeme'ye göre "Sağlık hakkı, insanların sağlıklarının korunması, hastalandıklarında iyileşmeleri, tıbbi bakım görebilmeleri ve tedavi edilebilmeleri için Devletin sağladığı her türlü imkândan yararlanma hakkıdır. Sağlık hakkı, insanların doğuştan kazandıkları vazgeçilemez ve devredilemez haklarının başında gelmektedir. Yine Devlet, Anayasa'nın 17. maddesine göre, kişilere tanınmış olan yaşam hakkını güvence altına almakla yükümlüdür. Aynı maddede "Herkes, yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir." denilmektedir. Kişinin yaşam hakkı ile maddi ve manevi varlığını koruma hakkı, birbirleriyle sıkı bağlantıları olan, devredilmez ve vazgeçilmez haklardan olup Anayasa'nın diğer maddelerinde öngörülen nedenlerle sınırlanamaz¹³⁷." Mahkeme, devletin tıbbi müdahaleler nedeniyle kişilerin maddi ve manevi varlığını etkili olarak koruma ve maddi ve manevi varlığına saygı gösterme şeklinde pozitif yükümlülüğü de bulunduğunu vurgulamaktadır¹³⁸. Devlet, bireylerin yaşam hakkı ile maddi ve manevi varlıklarını koruma hakkı kapsamında, ister kamu isterse özel sağlık kuruluşları tarafından yerine getirilsin, sağlık hizmetlerini, hastaların yaşamları ile maddi ve manevi varlıklarının korunmasına yönelik gerekli tedbirlerin alınabilmesini sağlayacak şekilde düzenlemek zorundadır¹³⁹.

AYM'nin tıbbi ihmal sonucunda hak ihlaline hükmettiği birçok kararı bulunmaktadır. Çocuklarının hastane mikrobuna maruz kaldığını ve teşhisin zamanında yapılmadığını, gelişmiş üniversite hastanelerinden rapor alınmadığını, hastanın çocuk olduğu gözetilmeden yetişkin hastalara bakan ortopedi uzmanının vakaya müdahale ettiği iddialarına yönelik değerlendirme yapılmamasını¹⁴⁰, yangında vefat eden çocuklarını korumak adına itfaiye yetkililerinin ve sağlık kurumlarının yeterli önlemi almadığı iddialarına yönelik gerekli araştırmalarının yapılmamasını¹⁴¹ ve gözaltına alınırken ve gözaltında

¹³⁷ AYM, E. 2012/103, K. 2013/105, R.G. 17.12.2014.

¹³⁸ Ahmet Acartürk, B. No: 2013/2084, 15/10/2015, § 49.

¹³⁹ Nail Artuç, B. No: 2013/2839, 3/4/2014, § 35. Pozitif yükümlülüğün usul boyutuna ilişkin verilen bireysel başvuru kararlarının analizi için bkz. Ahmet Kürşat Ersöz, 'Anayasa Mahkemesi'nin İdare'nin Sağlık Hizmetlerinden Kaynaklanan Sorumluluğuna İlişkin Bireysel Başvuruya Konu Kararlarının Değerlendirilmesi', Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Aralık 2022, Cilt: 12, Sayı: 2, ss. 457-478.

¹⁴⁰ Engin Karabaşlar ve Esra Karabaşlar, B. No: 2016/4790, 4/7/2019, § 27-32. Benzer yönde bkz. Ramazan Baytemir 2 Başvurusu, B. No: 2018/38015, 27/1/2021, § 41.

¹⁴¹ Ali Karakılıç ve diğerleri, B. No: 2019/2549, 21/9/2022, § 58-60.

bulunduğu sürede kolluk görevlilerinin fiziksel, cinsel ve sözlü şiddet niteliğindeki eylemlerine maruz kalarak yaralanıp çocuğunu düşürmesi olayında etkili soruşturmanın gerçekleştirilmemesini¹⁴² hak ihlali olarak yorumlamıştır.

Mahkeme, kronik böbrek yetmezliği hastası olduğunu, eczanelerin ilaç satışına sınırlama getirilmesi nedeniyle zorunlu olarak kullanması gereken ilaçları hızlı ve zahmetsiz şekilde alamadığını, tedavisinde gecikmeler yaşandığını ve çeşitli prosedürlerle karşılaştığı gerekçesiyle sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkının ihlal edildiği iddiasını, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına ilişkin olarak devletin pozitif yükümlülükleri çerçevesinde ele almıştır¹⁴³. AYM, uygun ilaçların hastaların erişimine sunulmasını da geniş anlamda tedavi hizmetlerinin bir parçası olarak değerlendirecek, Devlet'in, ilaçların hastalara sunulmuş yöntemini belirleme konusunda kamusal menfaatlerin gerekliliklerini gözetmekle birlikte bu menfaatler ile hastanın ilaca erişimi arasında adil bir denge kurması ve bu dengeyi kurarken de sağlık hizmetlerinin kişinin maddi ve manevi bütünlüğü üzerindeki etkisini gözeterek ilaca erişimin kolaylaştırılmasına daha fazla önem göstermesi gerektiğini ifade etmiştir¹⁴⁴. Yine de Mahkeme somut müdahalenin ilaç temininde yaşanan yolsuzlukların ve usulsüzlüklerin önüne geçilmesi, eczaneler arasında adaletin sağlanması amacıyla hayata geçirilen nihai uygulamanın makul nedenlere dayandığı gerekçesiyle ihlal kararı vermemiştir¹⁴⁵.

Çocuklarının kızamık aşısı olmasına rağmen bu aşının yeterli dozda ve uygun koşullarda yapılmaması nedeniyle önleyici özellik göstermediğini, kızamık aşısının ülke çapında yeterli oranlarda yapılmadığını ve kızlarının bu sebeple SSPE hastalığına yakalandığını ve yaşamını yitirdiğini ileri sürerek sağlık hizmetlerinden yararlanma haklarının ihlal edildiği iddiasını içeren başvuru, AYM'nin önleyici sağlık tedbirlerine yönelik vurgusu açısından önem arz etmektedir. Mahkeme'ye göre *“Koruyucu sağlık hizmetlerinin etkili ve verimli bir şekilde organize edilmesi ve bireylere sunulması konusunda devletin belli ölçüde pozitif yükümlülüklerinin bulunduğu açıktır. Devletin öncelikle bulaşıcı bir hastalığın görülmesi hâlinde bu durumu tespit etmeye elverişli bir sistem kurması ve bu vakanın bir salgına dönüşmemesi için gerekli olan önlemleri alması gerekir. Gereklî önlemlerin alınması noktasında devletin yüksek aşılama oranlarına ulaşarak toplumun bağışıklığını güçlendirmesi önemlidir. Devletin normal dönemlerde yüksek aşılama oranlarına ulaşması ve toplumun bağışıklığını güçlendirmesi yönünde pozitif yükümlülükleri bulunmakla birlikte bu pozitif yükümlülüklerin kapsamının*

¹⁴² Dilan Şahin, B. No: 2020/17965, 21/5/2024, § 43.

¹⁴³ Hidayet Seçkin, B. No: 2015/13918, 9/6/2020, § 38.

¹⁴⁴ Hidayet Seçkin, § 45-46.

¹⁴⁵ Hidayet Seçkin, § 53.

*bulaşıcı hastalığa ilişkin bir vakanın görülmesi ve/veya bu durumun bir salgına işaret etmesi hâlinde daha geniş olacağı da muhakkaktır*¹⁴⁶.” Bununla birlikte devletin önleme yükümlülüğünün yanı sıra AYM'nin anne ve babalara da bir görev yüklediği görülmektedir: “Esasında bulaşıcı hastalığa ilişkin bir vakanın görülmediği ve/veya bir salgının ya da salgın tehlikesinin olmadığı normal durumlarda derece mahkemelerinin kararlarında da belirtildiği üzere aşı takip sorumluluğunun asıl olarak anne ve babalar üzerinde olduğu kabul edilmelidir¹⁴⁷. Nitekim Mahkeme, devletin kızamık aşısı konusunda yaygın bir kampanya yürütüp aşılama gerçekleştirdiği, aşılama ulusal uluslararası standartlara uygun olduğu ve ebeveynlerin yetkili makamlara durumu önceden bildirmediğini gerekçe göstererek müdahaleyi Anayasa'ya uygun bulmuştur.

2. Sağlık Bir Çevrede Yaşama Hakkı

Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının ortak koruma alanında bulunmadığını belirten AYM, ilgili hakkın Anayasa'nın fiziksel ve ruhsal bütünlüğün korunması ile ilgili hukuksal çıkarları ihtiva eden 17. maddesi, özel hayata ve aile hayatına saygıyı güvence altına alan 20. maddesi ve konut dokunulmazlığını düzenleyen 21. maddesi ile bağlantılı olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir¹⁴⁸. Bununla birlikte çevresel rahatsızlığa ilişkin bir iddianın kabul edilebilir olması için, özel ve aile hayatına ya da konuta saygı hakkı üzerinde doğrudan bir etkide bulunması ve bu kapsamda çevresel rahatsızlığın ciddi bir boyuta ulaşmış olması gerekmektedir¹⁴⁹.

Nitekim ramazan ayında çalınan davul sebebiyle sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına haksız müdahalede bulunulduğu iddiası açıkça dayanaktan yoksun olması sebebiyle kabul edilemez bulunmuştur. AYM, davul çalınması nedeniyle oluşan ve tekrarlayan gürültünün başvuru evinin önünde gece saatlerinde meydana gelmesi nedeniyle başvuru evinin özel hayatını doğrudan ve yakından etkilediğini kabul etmektedir¹⁵⁰. Buna karşılık davul çalma

¹⁴⁶ Bedrettin Sumbül ve Mürüvet Sumbül, B. No: 2015/4664, 11/10/2018, § 100 ve 102.

¹⁴⁷ Bedrettin Sumbül ve Mürüvet Sumbül, § 106. Aynı yönde bkz. Hasan Sayar ve Müseddat Sayar, B. No: 2015/3267, 11/10/2018; Emine Sonsuz ve Sedat Sonsuz, B. No: 2015/3786, 10/10/2018; Abdussemet İnalan ve diğerleri, B. No: 2018/35517, 28/1/2021. Zorunlu aşı uygulaması açısından kanunilik ilkesine aykırılık sebebiyle verilen hak ihlali kararları için bkz. Salih Gökalp Sezer, B. No: 2014/5629, 21/11/2017; Muhammed Ali Bayram, B. No: 2014/4077, 29/6/2016. Zorunlu aşı uygulamasının anayasal açıdan değerlendirmesi için bkz. Korkut Kanadoğlu, Zorunlu Aşının Anayasallığı, Lexpera Blog, 20/02/202; Ahmet Mert Duygun, 'Zorunlu Aşı ve Anayasa Hukuku', Hukuk Defterleri Dergisi, Sayı: 32, Temmuz- Ağustos 2021.

¹⁴⁸ Yasemin Pelenk ve diğerleri, B. No: 2017/33865, 1/11/2023, § 50.

¹⁴⁹ Mehmet Kurt [GK], B. No: 2013/2552, 25/2/2016, § 67; Ahmet İsmail Onat, B. No: 2013/6714, 21/4/2016, § 82; Hüseyin Tunç Karlık ve Zahide Şadan Karlık, § 66.

¹⁵⁰ D.Ö. (4), B. No: 2014/3735, 12/6/2018, § 40.

eyleminin, her yılın farklı zaman diliminde ve bir ay süreyle gece saatlerinde genellikle birkaç dakikayı geçmeyecek şekilde gerçekleşen bir eylem ve Türkiye’de yaşayan bireylerin çoğunluğu bakımından benimsenen bir gelenek olduğu ifade edilerek, etkinin ve sese maruz kalma süresinin kural olarak katlanılmayacak boyuta erişmediği belirtilmiştir¹⁵¹. Benzer nitelikteki sabah saatlerinde yüksek sesli ezan okunması sebebiyle yapılan bir diğer başvuru da açıkça dayanaktan yoksun olması sebebiyle kabul edilemez bulunmuştur. AYM, bireylerin kendi dinleri ile ilgili yorumlarını ve alışıldık dinî uygulamaların neler olduğunu sorgulamanın yargı organlarının ilgisi dışında olduğunu fakat bununla birlikte namazın, ibadethaneye gidemeyenlere namaz vaktini bildirmek amacıyla İslam’ın ilk yıllarından itibaren uygulanan bir dinî ritüel olduğunu ifade etmiştir¹⁵². Yine Mahkeme’ye göre başvuru sahibinin sabah ezanının ilgili çevreye verdiği olumsuz etkilere dair iddialarını yargısal makamlar önüne taşıma imkânı bulması ve bu itirazlara yönelik makul bir yargılamanın yapılmış olması pozitif yükümlülüklerin ihlal edilmediği anlamına gelmektedir¹⁵³.

Kanalizasyon suyunun arıtım yapılmaksızın akarsuya dökülmesinin sonucunda ağır bir çevresel kirlenmeye ve rahatsızlığa yol açması ve kişilerin mağduriyetlerinin giderilmemiş olması, özel hayata ve aile hayatına saygı hakkını ihlal etmiştir¹⁵⁴. Köyündeki hidroelektirik santral projesi için Orman Genel Müdürlüğü’nün verdiği ek karar üzerine inşa edilen saha hakkında ayrıca ÇED olumlu kararı alınması gerektiği hâlde bu kararın alınmadığını, taşınmazın hemen yanına inşa edilen şalt sahası kapsamında yüksek gerilim hatlarının evinin hemen üzerinden geçtiğini ve söz konusu iletim hatlarının 600 m çevresine yaydığı radyasyonun kanser dâhil olmak üzere birçok hastalığa neden olduğunun bilimsel araştırma sonuçları ile gösterildiğinin ileri sürüldüğü Mehmet Kurt başvurusunda da AYM, başvuru sahibinin temel iddialarına doğrudan bir cevap verilmediği ve başvuru sahibinin söz konusu çevresel rahatsızlığa ilişkin iddialarının yargı mercileri önünde gerektiği gibi değerlendirilmesi imkânını elde edemediği gerekçesiyle hak ihlali kararı vermiştir¹⁵⁵.

¹⁵¹ D.Ö. (4), § 43-45. Buna rağmen AYM, ülke genelinde gerçekleşen bu faaliyetten diğer bireylere nazaran daha fazla etkilenmesini gerektirecek unsurların somut olayda mevcut olmasının ihtimal dahilinde olduğunu fakat somut başvuru açısından bu yönde bir iddianın temellendirilemediğini belirtmiştir. Bkz. D.Ö. (4), § 46.

¹⁵² D.Ö., B. No: 2014/3977, 30/6/2016, § 48-50.

¹⁵³ D.Ö., 53-55.

¹⁵⁴ Binalı Özkaradeniz ve diğ. [GK], B. No: 2014/4686, 1/2/2018, § 65-67.

¹⁵⁵ Mehmet Kurt [GK], B. No: 2013/2552, 25/2/2016, § 82. Benzer yönde bkz. Nihat Hançeroğlu, B. No: 2018/17821, 10/5/2022. Maden arama faaliyetleri açısından benzer bir diğer karar için bkz. Yasemin Pelenk ve diğ. [GK], B. No: 2017/33865, 1/11/2023.

Kıyılardan yararlanma hakkına ilişkin bir başvuruda ise konu bakımından yetkisizlik kararı verilmiştir. AYM, kıyıdan yararlanma hakkının Anayasa'nın 43. maddesinde düzenlenmiş olmasıyla birlikte niteliği bakımından medeni bir hak özelliği taşınamaması sebebiyle adil yargılanma hakkı kapsamındaki ilke ve güvencelerin bu başvuru yönünden uygulanabilirliğinin mümkün olmadığı sonucuna ulaşmıştır¹⁵⁶. Buna karşılık Paksüt ve Yıldırım tarafından yazılan karşı oyda ise, haklı olarak, kişi özgürlüğünün doğal uzantısı olan kıyılardan yararlanma hakkı “temel haklarla ilişkisi gözetilerek, temel haklarla bütünlük içinde değerlendirilmelidir” denmiş ve başvurunun konu bakımından yetkisizlik nedeniyle reddedilmesi yerine, ifade özgürlüğü ve özel yaşamın korunması hakları kapsamında incelenmesi gerektiği vurgulanmıştır¹⁵⁷.

3. Konut Hakkı

AYM'nin çevresel kirlilikle ilgili durumlarda, özel hayata saygı hakkının yanı sıra konuta saygı hakkı ya da konut kullanım hakkının da geçerli olabileceğini vurgulamış olması, konut hakkının dolaylı korunması açısından önemlidir. Nitekim, çevresel kirlilik bireyin konuttaki huzurunu, özel veya aile hayatını doğrudan etkilerse ve belirli bir katlanma düzeyini geçerse özel hayata saygı hakkı ve konut dokunulmazlığı hakkı bakımından bir sorunun mevcut olduğu kabul edilmektedir¹⁵⁸. Bu kapsamda bir başvurunun kabul edilebilmesi için, işletme veya sair faaliyet sonucu ortaya çıkan çevresel etkiler ile konut kullanım hakları arasında sıkı bir bağın varlığı yeterlidir¹⁵⁹. Balık ve su ürünleri toptancı hali inşaatı başlamadan önce deniz manzaralı, bahçeli müstakil bir ev sahibi iken inşaat sürecinde yetiştirdiği bitkilere zarar verildiğini, bahçesinin kot farkı ve güvenlik sebebiyle yıkıldığını, bu durumda kendisinden katlanmasının beklenemeyeceği bir yükümlülük altına girdiği sebebiyle özel hayata saygı hakkı ile konuta saygı hakkının ihlal edildiğini iddiasını içeren Şükran İzgi başvurusunda Mahkeme, ilgili yönetmelik gereği su ürünleri hallerinin mesken, işyeri, zararlı madde üreten tesisler ve benzeri yerlere yakın alanlarda kurulmasının yasaklandığını ve site sakinlerine herhangi bir uyarı yapılmadan inşaatı başlanmasını, ayrıca inşaatın bitmesinden sonra da koku ve gürültü nedeniyle meskenin yaşanamaz hâle geleceği iddialarının değerlendirilmemesini özel hayata saygı hakkının ihlali olarak görmüştür¹⁶⁰.

¹⁵⁶ Dursun Satıcı, B. No: 2012/611, 25/2/2015, § 46-48.

¹⁵⁷ Dursun Satıcı, B. No: 2012/611, 25/2/2015, Osman Alifeyyaz Paksüt ve Engin Yıldırım'ın Karşı Oyu, § 10 - 16.

¹⁵⁸ Gülcan Tutkun Berk, B. No: 2015/2334, 29/11/2018, § 41.

¹⁵⁹ Şükran İzgi, B. No: 2018/32994, 25/5/2022, § 26.

¹⁶⁰ Şükran İzgi, § 37-38.

Bununla birlikte, konuta saygı hakkı dışında, kişilerin huzurlu bir şekilde ve onuruyla yaşamını devam ettirmesine olanak tanıyan konuta sahip olma hakkı kapsamında¹⁶¹ bireysel başvuru kararlarına ulaşmak daha güçleşmektedir. AYM'nin bu yöndeki tespitleri ya satır aralarında ya da karşı oylarda görülmüş, açıktan bu yönde bir değerlendirme yaptığı kararlarına tarafımızca rastlanılmamıştır. Örneğin Mahkeme, ikamet ettiği konutun ölünceye kadar kendisine tahsis edilmesine rağmen oturduğu taşınmazın satılmasının Anayasa'ya aykırı olduğu iddiasını, başvurunun somut bir anayasal hak veya hükme dayandırılmaması sebebiyle adil yargılanma hakkı kapsamında değerlendirmiştir¹⁶². Buna karşılık Paksüt ve Topal'ın karşı oylarında mevcut başvurunun, ihlalin özünü teşkil eden konut hakkı bağlamında özel hayata saygı hakkı kapsamında değerlendirilmesi gerektiği söylenmiştir¹⁶³. Yüksek Yargıçlara göre, “Devletin sadece konuta kendisi müdahale etmemek değil, kuracağı adil ve insan haklarına saygılı hukuk düzeni ile bireylerin konut hakkını da gözetecek düzenlemeler yapmak ve bireyin bu hakkına diğer özel kişilerce yapılabilecek müdahaleleri önleyici yargısal mekanizmaları da sağlamak yükümlülüğü bulunmaktadır¹⁶⁴.” Depremde konutları yıkılan ya da hasar görenlerin konut ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan kooperatifin alacaklısının icra talebinin, ilgili kooperatif mallarının devlet malı sayılması sebebiyle reddedilmesi üzerine verilen kararda da AYM, depremde zarar gören kişilerin konut ihtiyacının karşılanması amacıyla toplumun fedakârlık göstermesi yolunda bazı düzenlemeler yapılmasını sosyal devletin bir gereği olarak yorumlamıştır¹⁶⁵. Bununla birlikte Mahkeme, tüm külfetin tek bir kişiye yüklenmemesi gerektiğini ifade ederek başvuruçunun mülkiyet hakkının ihlal edildiğine hükmetmiştir¹⁶⁶. AYM'nin ilkesel düzeyde de olsa sosyal devletin konut tesis etme biçimindeki bir yükümlülüğü zorunlu kılacağıını belirtmesi ise önem arz etmektedir.

4. Sosyal Güvenlik Hakkı

AYM, sosyal güvenlik hakkının mülkiyet hakkının koruma altına girecek korunabileceğine yönelik içtihatlar ortaya koymuşsa da bu yönde tutarlı bir tavır sergileyememiştir. Örneğin AYM, “Başvuruçunun sosyal güvenlik primlerinin eksik yatırılması nedeniyle sosyal haklar ve emeklilik hakları yönünden zarara uğradığı şikayetinin bireysel başvuru konusu olabilmesi için

¹⁶¹ Doğan, s. 1326.

¹⁶² Mürüvet Ceranoğlu, B. No: 2014/582, 17/5/2016, § 19 ve 21.

¹⁶³ Mürüvet Ceranoğlu, Karşı Oy, § 6.

¹⁶⁴ Mürüvet Ceranoğlu, Karşı Oy, § 8.

¹⁶⁵ Malaklar İnşaat Taahhüt Gıda Maden Sanayi ve Ticaret A.Ş. (2), B. No: 2018/3296, 30/6/2021, § 62-64.

¹⁶⁶ Malaklar İnşaat Taahhüt Gıda Maden Sanayi ve Ticaret A.Ş. (2), § 65.

öncelikle Anayasa'nın 148. ve 6216 sayılı Kanun'un 45. maddesi gereğince Anayasanın ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin (Sözleşme) ortak koruma alanında bulunan bir hak olması gerekir. Sosyal güvenlik hakkı Anayasa'nın 60. maddesinde güvence altına alınmış olmakla birlikte Sözleşmede düzenlenen bir hak olmadığı açıktır. Öte yandan sosyal güvenlik kurumuna işveren tarafından yatırılması gereken primlerin Anayasa'nın 35. ve Sözleşmeye ek 1. No.lu Protokolün 1. maddelerinde güvence altına alınan mülkiyet hakkı kapsamına incelenip incelenemeyeceği tartışılabilirse de...^{167.}” diyerek sosyal güvenlik hakkının mülkiyet hakkı dolayısıyla korunabileceğini en azından teorik olarak kabul etmiştir. Benzer şekilde Mahkeme, bir devletin sosyal yardım veya ödenek ödenmesini öngören bir mevzuatı mevcut ise, bu mevzuatın gerekliliklerini yerine getirip söz konusu yardım ya da ödeneği almaya hak kazanmış olanların mülkiyet hakkı kapsamında korunmaya değer menfaatlerinin olduğunu kabul etmiştir^{168.} Yine AYM, başvuru her ne kadar sosyal güvenlik hakkından söz etmekteyse de sosyal güvenlik hakkı bireysel başvuru konusu edilebilecek haklardan olmadığından bu iddialar başvuru alacağına somutlaşmış olması halinde ancak mülkiyet hakkı çerçevesinde değerlendirilebilir¹⁶⁹ diyerek, “olayların başvuru tarafından yapılan hukuki tavsiyle ilgili” olmadığı anlayışıyla olayları yeniden yorumlayarak, Sözleşme kapsamındaki bir başka hakkın norm alanına konuyu sokabilmiştir^{170.} Daha sonraki bir tarihte vermiş olduğu kararda ise Mahkeme'nin bu yöndeki bir eğilime veya en azından bir tartışmaya dahi gitmediği görülmektedir: “Sosyal güvenlik hakkı, Anayasa'nın 60. maddesinde güvence altına alınmış olmakla birlikte Sözleşme'de düzenlenen bir hak olmadığı açıktır. Dolayısıyla sosyal güvenlik hakkı bağımsız bir hak olarak Sözleşme ve buna ek Türkiye'nin taraf olduğu protokoller kapsamında bulunmadığından, bu hakka yönelik ihlal iddiasının bireysel başvuru konusu yapılabilmesi mümkün değildir^{171.} İleri tarihli bir diğer Genel Kurul kararında ise AYM'nin bu görüşünden tekrar döndüğü görülmektedir. Memur statüsü ile emekli statüsü arasında organik bir bağ bulunduğundan memur statüsünde yapılan değişiklikler doğal olarak emekli statüsünde de etkisini göstermektedir. Bu nedenle memurun sosyal güvenlik haklarından biri olarak emeklilik de Anayasa'nın 128. maddesinde belirtilen memurların ve diğer kamu görevlilerinin “diğer özlük işleri” kapsamında aynı kanuni güvence içinde olduğunu belirten Mahkeme, “emekli

¹⁶⁷ Naz Aydemir, B. No: 2013/850, 19/12/2013, § 15.

¹⁶⁸ Ramazan İpek, B. No: 2012/1105, 17/7/2014, § 17.

¹⁶⁹ Ahmet Bozkurt, B. No: 2013/3081, 20/2/2014, § 21.

¹⁷⁰ Abdurrahman Eren, 'Hukuki Yorum Yöntemleri Açısından Bireysel Başvuru Kararlarının Anayasanın Yorumuna Etkileri', Anayasa Yargısı, Cilt: 32, Sayı: 1, ss. 231-301, s. 237.

¹⁷¹ Mehmet Hadi Tunç, B. No: 2013/1958, 7/7/2015, § 28.

ikramiyesi alacağı'nın" Anayasa'nın 35. maddesi anlamında mülkiyet hakkı kapsamında değerlendirmiştir¹⁷². Ne yazık ki Yüksek Mahkeme'nin bu kararı da bir emsal teşkil etmemiş ve daha sonraki bir kararda ilgili içtihattan yine dönülmüştür. Kazanılmış hak ve tazminatlarının yok sayılarak memur statüsünde emekli edilmesi nedeniyle sosyal güvenlik hakkının ihlal edildiği iddiasını AYM, "Çalışma ve sosyal güvenlik hakları Anayasa'nın 49. ve 60. maddelerinde güvence altına alınmış olmakla birlikte Sözleşme ve buna ek Türkiye'nin taraf olduğu protokoller kapsamında bulunmamaktadır." diyerek kabul edilemez bulmuştur¹⁷³. Bununla birlikte AYM, sosyal güvenlik hakkının ihlal edildiği iddiasını içeren Ayşegül Bozoğlu başvurusunda ise yine farklı bir tutum takınmıştır. Bu başvurudaki "SGK tarafından ödenen aylıkların geriye dönük olarak istenmesi nedeniyle sosyal güvenlik hakkının ihlal edildiği iddiası" ise mülkiyet hakkı kapsamında değerlendirilmiştir¹⁷⁴. Yukarıda izah edilmeye çalışılan ve belirli bir istikametten yoksun olan içtihat da göstermektedir ki AYM'nin sosyal güvenlik hakkı ve ortak koruma alanı arasındaki ilişki noktasında tutarlı bir içtihat sergileyememiştir.

5. Çalışma Hakkı

Benzer bir karışıklık çalışma hakkı konusunda da sergilenmeye devam etmektedir. Bu kapsamdaki ilk kararlarda, bireyin dilediği alanda çalışma özgürlüğü ve çalışma hakkının Anayasa'nın 48. ve 49. maddelerinde güvence altına alınmış olmakla birlikte AİHS'de düzenlenen haklardan olmaması sebebiyle konu bakımından yetkisizlik kararları verilmiştir¹⁷⁵.

Buna karşılık daha sonraki kararlarında Mahkeme bir açılım göstermiştir. Duruşmaya başörtülü olarak katılması nedeniyle hâkimin duruşmanın yapılamayacağını belirterek müvekkiline kendisini bir başka avukatla temsil ettirmesi için süre vermesi ve duruşmayı ertelemesinin din ve vicdan özgürlüğü, savunma hakkı ve mahkemeye erişim hakkının yanı sıra, çalışma hakkına yönelik de hak ihlali oluşturduğu iddiasına yönelik AYM, şu değerlendirmede bulunmuştur: "*Başvurucunun dilekçesinde ifade ettiği ve Anayasa'nın 48. maddesinde yer alan çalışma ve sözleşme hürriyeti, Anayasa'da güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerden olmakla beraber, İHAS ve buna ek Türkiye'nin taraf olduğu protokollerden herhangi birinin kapsamına girmektedir. Ancak başvurucunun çalışma ve sözleşme özgürlüğü konusundaki şikâyeti, Anayasa ve Sözleşme'nin ortak koruma alanında olan din ve vicdan*

¹⁷² Ferda Yeşiltepe [GK], B. No: 2014/7621, 25/7/2017.

¹⁷³ Hüseyin Egemen Keskin, B. No: 2016/6619, 9/9/2020, § 56.

¹⁷⁴ Ayşegül Bozoğlu, B. No: 2019/12125, 14/2/2024, § 38.

¹⁷⁵ Serkan Acar, B. No: 2013/1613, 2/10/2013, § 24; Nesrin Kılıç, B. No: 2013/772, 7/11/2013, § 44.

özgürlüğü ve ayrımcılık yasağı ile bağlantılıdır. Açıklanan nedenlerle, başvurucunun Anayasa'nın 48. ve 49. maddelerinin ihlal edildiği yönündeki iddialarının, Anayasa'nın 24. maddesinin ihlal edildiği yönündeki iddialar çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir¹⁷⁶.” Öğretmen olan başvurucunun çalışma izninin iptal edilmesi nedeniyle özel hayata saygı hakkının ihlal edildiği iddiasını incelediği *Fadime Çulha* başvurusunda da mesleki hayat ve özel hayat arasında bir ilişki kurma yoluna gitmiştir: “Başvurucunun mesleki hayatına yönelik müdahalenin özel öğretim kurumlarında öğretmen olarak çalışmasının yasaklandığı da dikkate alındığında özel hayatına ciddi şekilde etki ettiği ve bu etkinin belirli bir ağırlık düzeyine ulaştığı söylenebilir. Zira alınan tedbirin başvurucunun başkaları ile ilişki kurabilme ve geliştirebilme imkânını önemli ölçüde zayıflatması, sosyal ve mesleki itibarını koruyabilmesi ile mesleğini icra edebilmesi açısından ciddi sonuçlar doğurması muhtemeldir. Bu durumda sonuca dayalı nedenlerle başvurunun özel hayata saygı hakkı kapsamında incelenebilir nitelikte olduğu kanaatine varılmış ve başvurucunun mesleğini icra etmesinin engellenmesine ilişkin iddiaları bir bütün hâlinde anılan hak kapsamında değerlendirilmiştir¹⁷⁷.” Buna rağmen daha sonraki kararlarında ise AYM'nin aynı tutumu sergilemediği görülmektedir. Baro levhasından kaydının silinmesi nedeniyle de çalışma hakkının ihlal edildiği iddiasını içeren *Gülenay Özdemir* başvurusunu çalışma hakkının ortak koruma altında olmadığını belirterek konu bakımından kabul edilemez bulmuştur¹⁷⁸. Hakeza yine *Mehmet Emin Erkan* kararında Mahkeme, yurtdışındaki üniversiteden alınmış lisans derecesinin denkliğinin kabul edilmemesi ve bunun sonucunda başvurucunun avukatlık stajına kabul edilmemesine ilişkin kamu gücü işlemlerinin çalışma hakkı ile bağlantılı olarak özel yaşama saygı hakkına müdahale oluşturduğu iddiasına ilişkin yapılan başvuruda, ihlal edildiği ileri sürülen hakkın Anayasa ve Sözleşme ile Türkiye'nin taraf olduğu ek protokollerin ortak koruma alanına girmediği gerekçesiyle konu bakımından kabul edilemezlik kararı vermiştir¹⁷⁹.

6. Toplu İş Sözleşmesi Hakkı

AYM, sendika hakkını, çalışanların bireysel ve ortak çıkarlarını korumak amacıyla bir araya gelerek örgütlenebilme serbestisini gerektirmesi sebebiyle örgütlenme özgürlüğünün bir parçası olarak görmektedir¹⁸⁰.

¹⁷⁶ Tuğba Arslan, B. No: 2014/256, 25/6/2014 [GK], § 34-35.

¹⁷⁷ Fadime Çulha, B. No: 2018/21757, 19/1/2022, § 28.

¹⁷⁸ Gülenay Özdemir, B. No: 2019/12889, 2/3/2022, § 44.

¹⁷⁹ Mehmet Emin Erkan Başvurusu, B. No: 2021/29412, 24/3/2022.

¹⁸⁰ Tayfun Cengiz, B. No: 2013/8463, 18/9/2014, §§ 31, 32. Aynı yönde bkz. İsmail Aslan ve Diğerleri Başvurusu, 2013/7197, 08.09.2015.

Toplu iş sözleşmesi hakkı açısından ise AYM'nin AİHM içtihatlarına atıfta bulunarak toplu iş sözleşmesi hakkını sendika hakkının asli bir unsuru olarak değerlendirdiği görülmektedir¹⁸¹. Yine Mahkeme, toplu pazarlık hakkının, toplu sözleşme özerkliğini de kapsayan bir hak olduğunu, söz konusu hak ile çalışanlara, üyesi buldukları sendikalar aracılığıyla işverenle karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla görüşme ve anlaşma yapabilme yetkisi tanıdığını belirtmiştir¹⁸².

Fatih Belediyesi ile Özel İdare Çalışanları Birliği Sendikası arasında düzenlenen ve 1/5/2005 ilâ 31/12/2006 tarihleri arasında geçerli olan Sosyal Yardım Sözleşmesine rağmen, çalışana ilgili yardımın ödenmemesi toplu iş sözleşmesi hakkının kamu görevlilerine tanınmadığı gerekçesiyle hukuka uygun bulunmuştur¹⁸³. AYM Anayasa'nın 90. maddesinde atıfta AİHM içtihatlarına rağmen söz konusu yorumun Anayasa'ya aykırı olacağını belirtmiştir. Mahkeme'ye göre temel hak ve özgürlüklere ilişkin bir uluslararası antlaşma hükmü ile bir kanun hükmünü önlerindeki olaya uygulamak durumunda olan uygulayıcıların, kanunu göz ardı ederek uluslararası antlaşmayı uygulama yükümlülükleri vardır¹⁸⁴. Benzer nitelikli bir diğer olayda performansın düştüğü gerekçesiyle toplu sözleşme hükümleri kapsamında düzenlenen iyileştirme zammının kesilmesine karşılık açılan dava reddedilmiştir. Danıştay Onuncu Dairesi 25/2/2015 tarihli kararının gerekçesi toplu iş sözleşmesi hakkının mevzuatta yalnızca işçiler için tanındığı, memurlara sağlanan sendikal haklar kapsamında 'mali haklar' konusuna yer verilmediğidir¹⁸⁵. AYM ise başvurunun, 2008-2009 tarihleri arasında yürürlüğü kararlaştırılan toplu sözleşmenin tarafı sendikanın üyesi olmasına rağmen, toplu sözleşme hakkına sahip olmadığını ileri sürmenin "çok dar" bir yorum olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, dava süresi içerisinde Anayasa koyucunun yapılan Anayasa değişikliği ile toplu sözleşme hakkına anayasal bir koruma getirmesine rağmen değerlendirmeye alınmamasını da sendika hakkının ihlali olarak görmüştür¹⁸⁶.

Oldukça yakın tarihli bir diğer karar toplu iş sözleşmesi yetkisi yapılan başvuruların reddedilmesine yönelik açılan davaların makul sürede tamamlanmamasına ilişkindir. Somut olayda DİSK'e bağlı Nakliyat-İş sendikası, 20/6/2016 tarihinde Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına başvurmuştur. Başvuru 24/6/2016 tarihinde reddedilmiştir. İdari işlemin iptaliyle açılan

¹⁸¹ Kristal-İş Sendikası [GK], B. No: 2014/12166, 2/7/2015, § 55.

¹⁸² Semiha Ayhan Yundan, B. No: 2018/27682, 4/10/2023, § 44.

¹⁸³ Adalet Mehtap Buluryer, B. No: 2013/5447, 16/10/2014, § 11.

¹⁸⁴ Adalet Mehtap Buluryer, § 46.

¹⁸⁵ Semiha Ayhan Yundan, B. No: 2018/27682, 4/10/2023, § 11.

¹⁸⁶ Semiha Ayhan Yundan, B. No: 2018/27682, 4/10/2023, § 45-46.

dava ise yaklaşın altı yıl geçmesine rağmen sonuçlanmamıştır. Hatta öyle ki 27/1/2022 tarihli son karara rağmen bireysel başvurunun incelendiği tarih itibariyle dahi yargılama derdesttir¹⁸⁷. AYM, sendikanın dava konusu işyerinde sendikalaşabilmesi hususundaki hukuki belirsizliğin hızlı bir yargısal süreç yürütülerek giderilemediğine dikkat çekmiştir¹⁸⁸. Mahkeme, Sendikanın üyeleri adına söyleyeceklerini dinlemesi için işvereni ikna etmeye çalışmak ve ilke olarak işverenle toplu sözleşme yapma hakkından etkin bir şekilde yararlanmasını sağlamak konusundaki devletin pozitif yükümlülüklerin yerine getirilmediği gerekçesiyle sendika hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir¹⁸⁹.

7. Adaletli Ücret Hakkı

Toplu iş sözleşmesine yönelik tespitlerine rağmen AYM, adaletli ücret hakkı açısından yapılan başvuruyu ortak koruma alanının dışında kalması sebebiyle konu bakımından kabul edilemez bulmuştur. Şef olarak görev yapmakta iken Tapu Sicil Müdürlüğü görevini yürütmek üzere yetkilendirilen kişiye, daha çok sorumluluk ve ücret gerektiren bir görevi ifa ettiği halde ayrı bir ücret ödenmemesinin ücrette adalet sağlanmasına aykırı olduğu iddiasıyla AYM'ye başvurulmuştur. AYM, çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmelerinin Anayasa'nın 55. maddesinde güvence altına alınmış olmakla birlikte AİHS'de düzenlenen haklardan olmadığını ve AİHM'in de adaletli ücret hakkının Sözleşme'de ya da protokollerinde korunan bir hak olmadığını açıkça ifade ettiğini belirterek kabul edilemez bulmuştur¹⁹⁰.

Mahkeme'nin AİHM içtihatlarını olduğu gibi referans alması, yorum yöntemiyle bireysel başvuru yoluna konu edilebilecek hak kataloğunu genişletmesinin önünde bir engel teşkil etmiştir. Nitekim benzer iddialara ilişkin yakın tarihli bir diğer kararında AYM'nin sosyal hakların korunması yönünde bir yorum geliştirdiği görülmektedir. Memur olarak çalışan kişiye, çıkarılan KHK sonucunda ek ücrete hak kazanmasına rağmen geçici olarak çalışması gerekçe gösterilerek ücret ödenmemesinin eşitlik ilkesi ile ücrette adaletin sağlanmasına aykırı olduğu iddiasına ilişkin AYM, adaletli ücret hakkının ortak koruma alanında olmadığını ve fakat başvurusunun bu yöndeki şikâyetlerinin mülkiyet hakkı kapsamında değerlendirilmesi gerektiği görüşünde bulunmuştur¹⁹¹.

¹⁸⁷ Türkiye Devrimci Kara, Hava ve Demiryolu Taşımacılığı İşçileri Sendikası [GK], B. No: 2020/34550, 15/2/2024, § 9-16.

¹⁸⁸ Türkiye Devrimci Kara, Hava ve Demiryolu Taşımacılığı İşçileri Sendikası [GK], § 49.

¹⁸⁹ Aynı yönde bkz. Türkiye Gıda ve Şeker Sanayi İşçileri Sendikası, § 47; Türkiye Petrol, Kimya ve Lastik Sanayii İşçileri Sendikası, § 47.

¹⁹⁰ Halil Üstündağ, B. No: 2013/5062, 14/1/2014, § 55.

¹⁹¹ Uğur Çelik, B. No: 2015/2024, 15/6/2016, § 19-20.

8. Grev Hakkı

AYM, grev hakkının, sendika hakkının ve toplu pazarlık sisteminin ayrılmaz bir parçası olduğunu da vurgulamaktadır. Mahkeme'ye göre "Toplu pazarlık sisteminin amacı, iş barışının sosyal taraflarca gerektiğinde grev hakkını ve lokavtı kullanılarak gerçekleştirilmesini sağlamaktır. Toplu pazarlıkta işçi tarafının grev hakkını kullanması sonucu işyerlerinin zorlanması, ekonominin bu durumdan etkilenmesi grev hakkının doğasından kaynaklanan bir zorunluluktur¹⁹²." Nitekim AYM, genel sağlık, milli güvenlik ya da kamu düzeni gerekçe gösterilerek ertelenen grevler söz konusu olduğunda, zorlayıcı bir toplumsal ihtiyacın bulunmaması sebebiyle hak ihlali kararları vermiştir¹⁹³.

Bununla birlikte Mahkeme, kamu görevlilerinin grev hakkı söz konusu olduğunda çok daha tedrici bir bakış açısı sergilemektedir. AYM, kamu görevlilerine grev hakkının tanınmadığını belirtmesine rağmen sendika hakkı ya da örgütlenme özgürlüğü kapsamında hak ihlali kararı verdiği kararlarından dönmüştür. Mahkeme önceki kararlarında, 4+4+4 olarak da bilinen yasa değişikliğine ilişkin Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası (EĞİTİM SEN), 28 ve 29 Mart 2012 tarihlerinde tüm ülke çapında "uyarı grevi" adı altında işe gelmeme eylemi yapılması kararı sonrası disiplin cezası alan başvuruçuların, müdahalenin toplumsal bir ihtiyaç baskısına" tekabül etmemesi nedeniyle örgütlenme özgürlüğünün ihlal edildiğine hükmetmiştir. AYM bir sendikal eylemin tümüyle yasaklanması veya gerçekleştirilmesinin ağır koşullara bağlanmasının, hakkın özüne zarar verebilme ihtimalinin bulunduğunu ve başvuruçuların devlet okulunda öğretmen olduğu göz önüne alındığında devlet memurlarının bu haktan bütünüyle mahrum bırakılmayacaklarını ifade etmektedir¹⁹⁴. Ayrıca AYM, "Anayasa'nın 51-54. maddelerinde düzenlenen sendikal hak ve özgürlükler, benzer güvenceler getiren başta Örgütlenme Özgürlüğü Sözleşmesi ile Örgütlenme ve Toplu Pazarlık Hakkı Sözleşmesi olmak üzere ilgili Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Sözleşmeleri ve Avrupa Sosyal Şartı ile tamamlanmaktadır." da diyerek uluslararası hukuka önemli bir atıfta bulunmuştur¹⁹⁵.

Buna karşılık Mahkeme bu içtihadını uzun süre devam ettirememiştir. AYM'nin görüş değişikliğine gittiği başvuruya konu olan olay, Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK), 7/10/2014 tarihinde bir karar alarak kendisine bağlı tüm sendikalara Irak Şam İslam Devleti (DEAŞ) adlı terör örgütünün saldırılarını kınamak, bu saldırılara direnenler ile dayanışmak amacıyla

¹⁹² Birleşik Metal İşçileri Sendikası, B. No: 2015/14862, 9/5/2018, § 24.

¹⁹³ Kristal-İş Sendikası [GK], B. No: 2014/12166, 2/7/2015, § 81; Birleşik Metal İşçileri Sendikası, B. No: 2015/14862, 9/5/2018, § 56.

¹⁹⁴ Tayfun Cengiz, B. No: 2013/8463, 18/9/2014, § 60-61.

¹⁹⁵ Tayfun Cengiz, § 35.

9/10/2014 tarihinde (bir gün) sendikal eylem yapma çağrısında bulunması üzerine şekillenmiştir. Bu karar doğrultusunda da EĞİTİM SEN, “İnsanlığın Ortak Değerlerine Sahip Çıkıyoruz, Savaşı Durduralım” şiarı ile 8-9 Ekim 2014 tarihinde iki gün süre ile grev kararı almıştır. Öğretmen olan başvuru da bu karara uygun hareket etmiş ve kendisi hakkında 1/30 aylıktan kesme cezası verilmiştir. Mahkeme’ye göre “*Sendikaların, üyelerinin çalışma hayatına ilişkin mesleki, ekonomik ve sosyal çıkarlarını korumak dışında ikincil nitelikte ya da tali kabul edilebilecek faaliyetleri de söz konusudur. Bu faaliyetler demokrasinin gelişmesi ve toplumda yerleşmesine katkı sunar. ... Bu kapsamdaki çalışmalar sendika üyelerinin çıkarları ile birlikte toplumun çıkarlarına da yönelik olup salt sendikal faaliyet niteliğinde değildir*¹⁹⁶.” AYM sendikaların çekirdek faaliyetlerini tüketici olmayacak bir biçimde de olsa şu şekilde sıralamıştır: “... toplu iş sözleşmesi imzalamak, toplu görüşmeler uyuşmazlıkla sonuçlandığında arabulucu, hakem veya yargı organlarına başvurmak, grev ve lokavt gibi toplu pazarlık faaliyetleri ile çalışma hayatına ilişkin ortak çıkarları korumak veya üyelerine hukuki yardımda bulunmak ya da onları temsilen dava açmak gibi yargılama alanındaki faaliyetler¹⁹⁷” AYM’nin sendikanın çekirdek ve ikincil faaliyetleri biçimindeki ayrımı, önüne gelen başvurunun hangi hak kapsamında değerlendirileceğini tespit etmesi açısından belirleyicidir. Nitekim mevcut başvuruda AYM; EĞİTİM SEN’in söyleminin odak noktasında hükûmete ve dış politikalarına dönük eleştirilerin bulunduğunu belirterek ilgili başvuruyu, sendikal faaliyet hakkı kapsamında değil, Anayasa’nın 33. maddesinde düzenlenen örgütlenme özgürlüğü kapsamında incelemiştir¹⁹⁸. Mahkeme’ye göre “*Sendika üyelerinin mesleki çıkarlarıyla doğrudan ilgili olmayan amaçlarla iş bırakma biçimindeki bir eyleme müdahale ederken devletin sahip olduğu takdir marjının daha geniş olacağı kabul edilmelidir*¹⁹⁹.” Esasen AİHM tarafından ulusal, yasama, yürütme ve yargı organlarına bıraktığı bir değerlendirme sahası olarak tarif edilen takdir marjı doktrinini AYM kararında özgürlük aleyhine olacak bir şekilde kullanılması sorun teşkil etmektedir. Nitekim AİHM, takdir marjı doktrininde taraf devletin yargı organlarını da kapsayacak bir yaklaşıma sahiptir. AYM’nin kendisinin de bir yargı organı olması sebebiyle hiç şüphesiz ulusal takdir marjının uygulayıcılarından birisi olduğu açıktır. Nitekim AYM, AİHM’in tanıdığı takdir yetkisini, anayasanın kendisine verdiği egemenlik yetkilerine dayanarak kullanan ulusal bir organ olması sebebiyle AİHS’i aşan birtakım özgün takdiri

¹⁹⁶ Ahmet Parmaksız [GK], B. No: 2017/29263, 22/5/2019, § 62.

¹⁹⁷ Ahmet Parmaksız, § 60.

¹⁹⁸ Battal Niyazi Şahin, “Bir İçtihat Değişikliğinin Analizi: AYM’nin Kamu Görevlilerinin İş Bırakma Eylemlerine Yönelik İçtihadı”, Anayasa Mahkemesinin Temel Kararları Cilt 1, On İki Levha Yayıncılık, 2024, s. 278.

¹⁹⁹ Ahmet Parmaksız, § 88.

değerlendirmelerde bulunabilir²⁰⁰. Buna karşılık AYM, takdir marjını sadece yasma ve yürütme erkleri açısından geçerli gören bir biçimde ve kendisini adeta yetkisiz kılmaktadır. Oysa ki Şirin'in de belirttiği üzere AYM'nin yapması gereken, spesifik anayasallık denetimidir²⁰¹. Aksi bir tutum, Mahkeme'nin Sözleşme uygulamasını asgari standart kabul edecek şekilde yorumlamasına²⁰² aykırı bir yaklaşımdır. Nitekim, AYM'nin AİHM içtihatlarının ötesine geçebilmesi Sözleşme'nin 53. maddesinde yer alan asgari eşik ilkesinin de bir gereğidir²⁰³.

Kamu görevlilerinin grev hakkı açısından AYM'nin bir diğer dışlayıcı tutumu, emniyet hizmetleri sınıfına mensup olanların sendika kurmasını ve sendikalara üye olmasını yasaklayan kanun hükmünü, disiplin hiyerarşinin korunması ve dolayısıyla kamu düzeninin sağlanması amacıyla Anayasa'ya uygun bulmuş olmasıdır²⁰⁴. Yine AYM kategorik olarak cenaze işlerinde ve mezarlıklarda, doğal gaz, petrol üretimi, tasfiyesi ve dağıtımı ile nafta veya doğalgazdan başlayan petrokimya işlerinde ve Millî Savunma Bakanlığı ile Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığınca doğrudan işletilen işyerlerinde (işyerlerine) getirilen grev yasasının ulusal ekonominin, insan sağlığının ve millî güvenliğin korunmasına hizmet ettiğinden anayasal açıdan meşru bir amaca dayandığını ifade etmiştir²⁰⁵.

Böylelikle AYM'nin gerek bireysel başvuru kararlarındaki özgürlük aleyhine olan yaklaşımı gerekse de norm denetimindeki çekingен²⁰⁶ davranışı, kamu görevlilerinin grev hakkının korunması açısından oldukça geri bir noktada olduğumuzun göstergesidir.

9. AYM Kararlarının Değerlendirilmesi

Yukarıda izah edilen kararlar doğrultusunda AYM'nin sosyal hakların bireysel başvuru yoluyla korunmasına yönelik genel yaklaşımının ortaya konması önem arz etmektedir. Mahkeme, bireysel başvuru yolunda sosyal haklar ile Sözleşme'de düzenlenen haklar arasında bir ilişki kurarak, sosyal haklara ilişkin hak ihlali iddialarını ele almaktadır. Buna karşılık ilgili içtihatlarda tutarlılık ve istikrar sergilenememiş, birbirine oldukça benzer olaylarda taban tabana zıt kararlar verilebilmiştir.

²⁰⁰ Şirin, Bir İhtimal Daha Var O da Ölmek mi Dersin?, s. 356.

²⁰¹ Tolga Şirin, 'Takdir Marjı Doktrini ve Türk Anayasa Mahkemesi Açısından Anlamı', Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, 2013. Benzer yönde eleştiriler için bkz. Egemen Esen, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi İçtihatlarında Takdir Marjı Doktrini, On İki Levha Yayıncılık, 2020.

²⁰² Oya Boyar, 'Yorum: Birinci Yılında Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Kararlarının Analizi, Anayasa Hukuku Dergisi', Cilt: 3, Sayı: 5, 2014, ss. 191-202, s. 195.

²⁰³ Kethüda, s. 111.

²⁰⁴ AYM, E. 2013/130, K. 2014/18, 29/01/2014.

²⁰⁵ AYM, E. 2013/1, K. 2014/161, 22/10/2014, § 222.

²⁰⁶ Sayın / Gümüş, s. 597.

Türkiye açısından sosyal hakların dava edilebilmesi ile ilgili olarak temel sorun AYM'nin "orta koruma alanı" olarak ifade ettiği kavrama ilişkindir. Tali kurucu iktidarın AİHS ile Anayasa'nın ortak koruma alanına giren hakları, anayasa şikâyetine konu edilebilecek haklar olarak tercih etmesi, yattığı başka birçok sorunun yanı sıra sosyal haklar açısından da bir sorun olarak durmaktadır. Bu sorun, anayasa şikâyeti yolunda Sözleşme'nin asgari standardı temsil etmesi yerine temel standardı oluşturmasına yol açmaktadır. Nitekim yukarıda gösterildiği üzere kimi başvurularda AİHM içtihadı, kabul edilemezlik yönünde bir gerekçe olarak kullanılabilmektedir. Sosyal hakların bireysel başvuru yoluyla korunması konusunda AYM, AİHM içtihadıyla oldukça yakın çizgide hareket etmekte, deyim yerindeyse AİHM içtihadını azami seviye olarak görmektedir. AYM, AİHM içtihatlarını kendisininmiş gibi benimsemesinin bir sonucu olarak özgün bir temel hak dogmatığı geliştirememiştir²⁰⁷. Yapılması gereken ise sosyal hakların korunması konusunda AİHM içtihatlarını asgari düzeyde dayanak teşkil alıp, AİHM içtihatlarının aşılmasını sağlamak ve temel hakların korunmasına yönelik kapsamlı ve tutarlı bir içtihat geliştirmektir.

Diğer bir problemlili alan takdir marjı doktrininin yanlış bir şekilde ele alınmasıdır. Sosyal haklar ile ilgili olarak devletin takdir marjından bahisle yasama ve yürütme organlarına geniş alan tanınmakta ve böylece temel hakların etkili bir şekilde korunmasından kaçınılmaktadır. Böyle bir yaklaşım bireysel başvurunun sübjektif işlevine zarar verdiği gibi objektif işlevinin de zayıflamasına yol açmaktadır.

AYM'nin başvuruçuların başvuru dilekçelerindeki nitelendirmelerine bağlı kalıp kalmayacağı konusunda da bir tutarsızlık sergilediği görülmektedir. Sosyal hakların ihlal edildiğine yönelik kimi başvurularda başvuruçuların sıfat ve nitelendirmeleriyle bağlı kalmadığını ileri sürerek konu bakımından kabul edilebilirlik kararları veren Mahkeme, benzer nitelikli kimi başvurularda ise bu yönde bir tercihte bulunmamıştır.

SONUÇ

Sosyal devlet ilkesini çağrıştıran hükümlerin ve sosyal hakların 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı itibariyle anayasalara girdiği görülmektedir. I. ve II. Dünya Savaşları sonrasında ve soğuk savaş döneminde ise sosyal haklar, giderek daha fazla bir şekilde anayasalarda yer edinmiştir. Bu dönemde sosyal devlet ilkesi ile birlikte sosyal haklar kavramı da önem kazanmıştır. Her iki kavram da esasen toplumsal ve ekonomik olarak zayıf konumda bulu-

²⁰⁷ Korkut Kanadoğlu, "Özel Yaşama Saygı Hakkının Meşru Sınırlama Nedenleri (Faruk Yaşar Kararı)", Anayasa Mahkemesinin Temel Kararları Cilt 1, On İki Levha Yayıncılık, 2024, s. 110.

nan sınıfların tepkileri ve mücadeleleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Yine her iki kavramın da gagesi esasen toplumsal refahın sağlanmasına yöneliktir.

Türkiye’de de dünyadaki bu genişleme harekete uygun bir seyir izlenmiş ve 1961 Anayasası ile sosyal devlet ve sosyal haklar da anayasal düzeyde ifade edilen kavramlar olmuştur. Sosyal devlet ve sosyal haklara ilk kez yer veren 1961 Anayasası, özgürlük-otorite sarkacında özgürlük lehine olan tercihi ile sosyal haklar açısından da önemli bir ilerlemeye denk düşmektedir. 1982 Anayasası ise özgürlük-otorite sarkacında, otoriteden yana bir tavır alarak özellikle kolektif haklar açısından oldukça tutucu bir görünüme sahip olmuştur. Anayasa’nın ilk halindeki değişikliklere rağmen söz konusu tutuculuk olumlu anlamda giderilmişse de izleri hala devam etmektedir.

Sosyal hakların dava edilemezliği ileri sürülmüş olsa da günümüze anayasalarında sosyal haklara yer vermeyen ülkelerin dahi sosyal hakların dolaylı koruması yoluyla dava edilebilirliğini kabul ettiği söylenebilecektir. AİHM’in Sözleşme’yi yaşayan bir belge olarak değerlendirmesi ve insan haklarının bütünselliği ilkesini kabul etmesi sonucunda sosyal haklara ilişkin başvuruları, Sözleşme’deki diğer haklar dolayısıyla kabul ettiği ve önemli kararlara imza attığı da görülmektedir. Fakat bir uluslararası denetim organı olması sebebiyle AİHM’in bu konuda taraf devletlerin takdir marjına daha geniş oranda atıfta bulunduğu da bir gerçektir.

1961 Anayasası ile kurulan AYM, yıllar içerisinde sosyal devlet ve sosyal haklar açısından çeşitli kararlara imza atmıştır. 1990’lı yılların sonundan itibaren ise gerek özelleştirmelere gerekse de esnek çalışmaya ve çalışma hayatını düzenleyen kurallara ilişkin vermiş olduğu kararlar göz önünde bulundurulduğunda, önceki içtihatlarına nazaran daha çekingin davrandığı ve dönemin neo-liberal hukuk aklına uygun kararlar verdiği söylenilebilecektir.

2010 Anayasa değişikliğiyle tanınan bireysel başvuru yolu sonrasında sosyal hakların dava edilebilirliği konusunda AYM içtihadıyla genişletici bir durumun ortaya çıktığı görülse de; Anayasa Mahkemesinin bu konudaki tutumu büyük oranda AİHM içtihatlarıyla paralellik arz etmiştir. AYM bu noktada birbirine oldukça benzer somut olguların kimini kabul edilemez bulurken diğerlerini kabul edilebilir bulmuştur. Bu noktada yerleşik hale gelen bir “kabul edilebilirlik” aşaması içtihadı oluşmadığını belirtmek gerekmektedir. Bu çalışma sırasında, gelecek araştırmacılara da önerilebilecek olan, AYM kararlarındaki bu belirsizliği de gidermeye yarayabilecek karşılaştırmalı anayasa yargısı ve temel hak dogmatığı çalışmalarına ihtiyaç olduğu da görülmüştür.

Sosyal hakların doğrudan doğruya bireysel başvuruya konu olabilmesi açısından anayasa değişikliği yapılması önerilebilecektir. Bununla birlikte

bu yönde bir değişiklik yapılmadan dahi mevcut durumdan daha ileri noktalara gidilmesi mümkündür. Bu noktada AYM'nin, AİHM içtihatlarına bağlı kalmaksızın, ortak koruma alanını mümkün mertebede en geniş bir biçimde algılayarak dolaylı korumanın alanını genişletmesi, başvurucuların nitelendirilmelerine bağlı kalıp kalmamak konusunda istikrar arz eden ve özgürlük lehine olan bir yaklaşım ortaya koyması ve takdir marjı doktrinin yerine sıkı bir Anayasa'ya uygunluk denetimi yapması, söz konusu hedefe ulaşılması açısından önem arz etmektedir. Özellikle bu noktada sosyal devlet ilkesinin de sosyal hakların bireysel başvuru yoluyla korunması açısından göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nitekim sosyal devlet ilkesi, devletin dezavantajlı grupları göz önünde bulundurarak haklarını korumasını da zorunlu kılar. Bireysel başvuru yoluyla sosyal hakların korunması da sosyal devlet ilkesinin bu yönünü pekiştirici bir unsur olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKAD, Mehmet / VURAL DİNÇKOL, Bihterin / BULUT, Nihat, Genel Kamu Hukuku, Der Yayınları, 2024.
- AKMAN, Şefik Taylan, “İş Hukukunun Piyasalaşması: Emeğin Esnekleşmesi ya da Çalışma Yaşamının Kurlsızlaşması Bağlamında Klasik Liberalizmden Neo-liberalizme İş Sözleşmesinin Dönüşümü”, Türkiye’nin Hukuk Sisteminin Yapısal Dönüşümü (ed. Ali Murat Özdemir, Muammer Ketizmen) İmge Kitabevi, Ankara.
- ALGAN, Bülent, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2007.
- AYDIN, ‘Muhammed Ali, Anayasa Mahkemesi Kararlarında Özelleştirme’, Legal Hukuk Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 135, Mart 2014, ss. 79-92.
- BARIN, Taylan / USLU, Muhammet Tayyib, ‘Anayasa Mahkemesi’nin İptal Kararlarının Yürürlüğünün Erteleme ve Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Görünümü’, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Sayı: 9, Temmuz 2024, ss. 51-90.
- BAYRA, Ersin, ‘Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Yoluyla Sosyal ve Ekonomik Hakların Dolaylı Olarak Korunması Üzerine Değerlendirmeler’, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 1, Mart 2023, ss. 63-113.
- BELEK, İlker, Esnek Üretim Derin Sömürü, Yazılama Yayınevi, 2018.
- BORAN, Behice Türkiye ve Sosyalizm Sorunları, Yordam Kitap, 2016.
- BOYAR, Oya, ‘Yorum: Birinci Yılında Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Kararlarının Analizi’, Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 5, 2014, ss. 191-202.
- BULUT, Nihat, Sosyal Haklar, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- ÇETİN, Evra, 1982 Anayasası’nda Sosyal Haklar ve Avrupa Sosyal Şartı’na Dair Spesifik Sorunlar, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- DENGİZ, Sibel, Sosyal Hakların Tarihsel Gelişimi: Düşünsel Temelleri ve Pozitif Hukuka Aktarılması, Platon Hukuk, 2023.
- DERİCİLER, Özge Yücel, Refah Devletinin Krizi Kısılcacında Ekonomik Sosyal Haklar ve Devletin Yükümlülükleri, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- DOĞAN, Bayram, “Anayasa Hukuk Açısından Konut Hakkı”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 31, Sayı: 3, 2023, ss. 1321-1356.
- DOĞAN, Eda / ÇELİK, Seydi, “Sosyal Hakların Dava Edilebilirliği Üzerine İnceleme”, Journal of Law (JL), Cilt. 2, Sayı: 2, 2018, ss. 17-36.
- DOĞRU, Osman, Yaşama Hakkı, Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi-5, 2018.
- DUYGUN, Ahmet Mert, “Kamu Görevlilerinin Politik Grev Hakkına İlişkin Anayasa Mahkemesi Kararlarının Değerlendirilmesi”, Hukuk Defterleri, Sayı: 9, 2017.
- DUYGUN, Ahmet Mert, “Zorunlu Aş ve Anayasa Hukuku”, Hukuk Defterleri Dergisi, Sayı: 32, Temmuz- Ağustos 2021.

- EASTERLING, Stuart, Meksika Devrimi, Yordam Kitap, İstanbul, 2023.
- EREN, Abdurrahman, 'Hukuki Yorum Yöntemleri Açısından Bireysel Başvuru Kararlarının Anayasanın Yorumuna Etkileri', Anayasa Yargısı, Sayı: 32(1), ss. 231-301.
- EROĞUL, Cem, Anatüzeeye Giriş, İmaj Yayıncılık, 2000.
- ERSÖZ, Ahmet Kürşat, "Anayasa Mahkemesi'nin İdare'nin Sağlık Hizmetlerinden Kaynaklanan Sorumluluğuna İlişkin Bireysel Başvuruya Konu Kararlarının Değerlendirilmesi", Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 2, Aralık 2022, ss. 457-478.
- ERTÜRK, Şükran., İş İlişkilerinde Temel Haklar, Seçkin Yayınları, Ankara, 2002.
- ESEN, Egemen, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi İçtihatlarında Takdir Marjı Doktrini, On İki Levha Yayıncılık, 2020.
- GÖZLER, Kemal, İnsan Hakları Hukuku, Ekin Basım Yayın, 2020.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, Anayasa Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara, 2003.
- GÜLMEZ, Mesut, "İnsan Hakları Olarak Sosyal Haklar ve Sosyal Haksızlıklar", Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Kitabı, Akdeniz Üniversitesi İİBF, Antalya, 2009.
- Harris, O'Boyle / Warbrick, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku (çev. Mehveş Bingöllü Kılıcı - Ulaş Karan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2021.
- KABOĞLU, İbrahim, Halk Neyi Oylayacak, İmge Yayınevi, Ankara, 2010.
- KABOĞLU, İbrahim, Özgürlükler Hukuku: İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı, Afa Yayınları, İstanbul, 1999.
- KANADOĞLU, Korkut / BOZKURT, Kutluhan, Sağlık Hakkı (Uluslararası Hukuk, Avrupa Birliği Düzenlemeleri, AİHM İçtihatları ve AYM Kararları Kapsamında), On İki Levha Yayıncılık, 2021.
- KANADOĞLU, Korkut / DUYGUN, Ahmet Mert, Anayasa Hukukunun Genel Esasları, On İki Levha Yayıncılık, Güncellenmiş 3. Baskı, 2023.
- KANADOĞLU, Korkut, Zorunlu Aşının Anayasallığı, Lexpera Blog, 20/02/2020, <https://blog.lexpera.com.tr/zorunlu-asinin-anayasalligi/> (Erişim Tarihi: 10.11.2024).
- KANADOĞLU, Korkut / DUYGUN Ahmet Mert / ŞAHİN, Battal Niyazi, "Anayasa Mahkemesi'nin Temel Hak Dogmatığıne İlişkin Bazı Tespitler (Sınırlama Kaydı İçermeyen Temel Haklar / Ortak Koruma Alanı)", Fazıl Sağlam'a Armağan, Seçkin Yayıncılık, İstanbul, 2023.
- KANADOĞLU, Korkut, "Özel Yaşama Saygı Hakkının Meşru Sınırlama Nedenleri (Faruk Yaşar Kararı)", Anayasa Mahkemesinin Temel Kararları Cilt 1, On İki Levha Yayıncılık, 2024, s. 110.
- KAPANİ, Münci, Kamu Hürriyetleri, 8. Baskı, Yetkin Yayınları, 2019.
- KARAN, Ulaş, "Sosyal Hakların Güçlendirilmesi Açısından Bir İmkan: Bütüncül Yaklaşım, Amme İdaresi Dergisi", Cilt: 40, No: 3, Eylül 2007, ss. 31-62.

- KETHÜDA, Enes, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuruda Sosyal Haklar: Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı Kapsamında Bir İnceleme, Adalet Yayınevi, Ankara, 2024.
- KETHÜDA, Enes, Sosyal Güvenlik Hakkının Bireysel Başvuru Yoluna Konu Edilebilirliği, TBB Dergisi 2024, Sayı: 173, ss. 95-155.
- KUYUCU, Nisan, “Muhafazakarlığın Hedefinde Bir Kadın Yargıç: AİHM’nin Özprınar Kararı”, Ankara Barosu Dergisi, Sayı: 4, 2015, ss. 293-00.
- Mümtaz Soysal’a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları: 32, Ankara, 2009.
- ÖZBUDUN, Ergün, Türk Anayasa Hukuku, 15. Basım, Yetkin Yayınları, Ankara, 2014.
- ÖZKANDAŞ, Yaşar, “Mümtaz Soysal: Mülkiyeli Bir Aydının Bakış Açısıyla Türk Siyasal Yaşamının Güncesi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, Sayı: 71, 2022, ss. 218-232.
- ÖZTÜRK, Mehmet Utku, 1961 Kurucu Meclisi, On İki Levha Yayıncılık, 2012.
- SAĞLAM, Fazıl, “Anayasa Mahkemesi’nin Ürettiği Yapay Bir Kavram: Ortak Koruma Alanı”, Prof. Dr. Metin Günday Armağanı, Atılım Üniversitesi, Ankara, 2020, Cilt: 2, ss. 1101-1164.
- SAĞLAM, Fazıl, “Kanun Hükmünde Kararname Çıkarma Yetkisinin Sınırları, Uygulamanın Yaygınlaşmasından Doğabilecek Sorunlar”, Anayasa Yargısı, Ankara, 1984.
- SAĞLAM, Fazıl, “Sosyal Devlet İlkesi ve Duyarsızlaşma”, Devrim Ulucan’a Armağan, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2008, ss. 753-771.
- SAYIN, Kemal Efe / GÜMÜŞ, Canberk, ‘Anayasa Mahkemesi Kararlarında Kamu Görevlilerinin Grev Hakkı’, TAÜHFD, 2023; 5(2), ss. 567-662.
- SHRESTHA, Kalyan, Sosyal Hakların Anayasa Mahkemelerince Korunması, Anayasa Yargısı, Sayı: 31, 2014.
- Sosyal Haklar (Ed. Tolga Şirin, Can Yalçın Armutcuoğlu), Tekin Yayınevi, 2022.
- SOYSAL, Mümtaz, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Yedinci Baskı, Gerçek Yayınevi, Ocak 1987.
- SOYSAL, Mümtaz, Temeldeki Kavgalar: Sosyal Devlet, YÖN Dergisi, 20 Aralık 1961.
- SSCB Çözülüşe Giren Anayasa Program Tüzük, Yazılma Yayınevi, İstanbul, 2008.
- ŞAHİN, Battal Niyazi, “Bir İçtihat Değişikliğinin Analizi: AYM’nin Kamu Görevlilerinin İş Bırakma Eylemlerine Yönelik İçtihadı”, Anayasa Mahkemesinin Temel Kararları Cilt 1, On İki Levha Yayıncılık, 2024.
- ŞİRİN, Tolga, ‘Takdir Marjı Doktrini ve Türk Anayasa Mahkemesi Açısından Anlamı’, Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, 2013.
- ŞİRİN, Tolga, “Bir İhtimal Daha Var O da Ölmek mi Dersin? (Sosyal İnsan Haklarının Anayasa Şikayeti Yoluyla Dava Edilebilirliği Lehine Tezler ve Öneriler”, Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu VI Bildirgeler, Petrol-İş Yayını: 119, İstanbul, 2014.

- TANÖR, Bülent / YÜZBAŞIOĞLU, Necmi, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- TANÖR, Bülent, Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2022.
- TANÖR, Bülent, İki Anayasa (1961-1982), On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2019. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 35.
- UYAR, Lema (der.), Birleşmiş Milletler'de İnsan Hakları Yorumları: İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi (1981-2006), Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- YILDIRIM, Engin, 'Sosyal Hakların Dava Edilebilirliği/Edilemezliği ve Anayasa Mahkemeleri: Türk Bakış Açısı', Anayasa Yargısı, Sayı: 31, 2014.
- YILMAZ, Furkan, Hukukta Yorumun Sınıfsallığı, On İki Levha Yayıncılık, 2024.
- YILMAZ, Zülfiye, 'Özpınar v. Türkiye Kararı İncelemesi', Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 3, 2013, ss. 205-219.
- YOLCU, Serkan, Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması, Seçkin Yayıncılık, 2023.
- YÜCEKAYA, Burak, Hukukun Piyasalaşma Uğrağı Olarak Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri ve Arabuluculuk Kurumu, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2021, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.